

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Miikael Jekimov

Nõiaks saamise uskumused eesti rahvapärimeses,
nende religiooniajalooline taust ja žanritunnused

Bakalaureusetöö

Juhendaja professor Ülo Valk

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Nõidusest ja selle uurimisest.....	4
1.1 Nõiduse uurimisest.....	4
1.2 Nõiduse definitsioon.....	7
1.3 Nõia isik.....	9
1.4 Nõid võõrana.....	12
1.5 Nõia suhe kuradiga.....	14
2. Uskumused žanrina.....	18
2.1 Uskumuste definitsioon.....	18
2.2 Uskumuste funktsioon.....	19
2.3 Uskumuste seos teiste žanritega.....	20
3. Nõiaks saamise uskumused.....	23
3.1 Analüüsitav materjal.....	23
3.2 Nõiaks saamine.....	24
3.2.1 Valge märaga seotud uskumused.....	25
3.2.2 Ristteel vilistamisega seotud uskumused.....	28
3.2.3 Kirikulaulu ja meieisapalvega seotud uskumused.....	30
3.2.4 Lapse imetamisega seotud uskumused.....	32
3.2.5 Lapse sündimisel hammastega seotud uskumused.....	34
3.2.6 Nõidussõnade pealtkuulamisega seotud uskumused.....	36
3.2.7 Loomadega seotud uskumused.....	38
3.2.8 Muud uskumused.....	39
3.3 Järeldused nõiaks saamise uskumuste kohta.....	41
Kokkuvõte.....	45
Summary.....	47
Allikad.....	49
Kirjandus.....	49
Lisad.....	51

Sissejuhatus

Selle bakalaureusetöö teema kasvas välja mu algsest ja ammusest kirest muinasjuttude ja muistendite suhtes, mis ajendas mind õppima folkloristikat. Selle kaudu tekkis huvi vaadelda aspekte ja motiive erinevates jututüüpides juba teaduslikult, millest kõitvamaks sai üleloomulikkuse aspekt rahvaluules. Nõiduse ja nõiaaks saamise uskumustes on palju üleloomulikku, mis tõstis suurel määral teema vastu huvi. Tekkisid küsimused, milliseid uskumusi leidub eesti folklooris ja kuhu nad paigutuvad. Valisin nõiaaks saamise uskumused selgi põhjusel, et materjali on arhiivis palju, kuid uskumusteed on laiali erinevate märksõnade all ega ole koondatud ühte kartoteegikasti.

Töö esimene peatükk käsitleb nõidust üldiselt, selle motiive ja uurimist. Eraldi on uuritud nõiduse ja nõia isiku definitsiooni. Teine suurem peatükk uurib uskumusi žanrina ja paigutab nad teiste rahvaluuležanrite sekka. Töö kolmas mahukam peatükk käsitleb aga nõiaaks saamise uskumusi Eesti Rahvaluule Arhiivis, analüüsib neid ja seob eelmistes peatükkides käsitletud teemadega nõidusest ja uskumustest.

Bakalaureusetöö eesmärgiks on luua Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalide põhjal süstemaatiline ülevaade eesti rahvauskumustest nõiaaks saamise kohta ning mõtestada neid usundiloolises ja žanriteoreetilises kontekstis. Analüüsisin leitud tekste, lõin nende ümber laiema konteksti ja vaatlesin, kuidas tekstid asetsevad nõiduse diskursuses üldiselt. Vaatlesin ka uskumuste žanrilisi omapärasid. Töö hüpoteesiks on see, et eesti nõiaaks saamise uskumustest on võimalik leida Euroopas laiemalt tuntud, kristlikust traditsioonist mõjutatud nõiakuju motiive.

1. Nõidusest ja selle uurimisest

Nõidusel on oluline osa Euroopa ajaloos ja kultuuris. Nõiduse ja nõiduse uskumuste juured ulatuvad sügavale ajalukku, nii folkloori kui ka religiooni. Selle motiive ja algupära võib näha kauges minevikus, kreeka-rooma aegades, paganlikes kultuurides, kristlikus teoloogias ning mujal. Lisaks on ajaloo vältel ning erinevates piirkondades nõidust vastu võetud erinevalt, mõnel pool on see olnud igapäevane nähtus kuid mujal hoopis kurjuse vili, mis iga hinna eest hävitada tuleb. Näiteks võib šamanistlikes kultuurides nõial või targal olla oluline roll ühiskonna ja uskumuste tasandil, keskajal läbi viidud nõiaprotsessidega aga üritati kurjale teele pööranutest vabaneda. Tihti on nõidusesse suhtumine ka nõiduse ja üleloomulike võimete tajumise vili, suhtumine on määratud näiteks religioossetest tõekspidamistest või sotsiaalsetest oludest. Tänapäeval kestab nõiakunst aga edasi, olgu see siis kultuurides ja religioonides, mille oluliseks osaks on nõiduse uskumused jäänud seniajani, või hoopis teistsugusel tasandil, popkultuuris, milles kirjanduse ja filmikunsti ainese hulgas rohkesti nõiduse teemat esineb. Üks on aga kindel, nõiduse teema on rikkalik ja laiaulatuslik, uskumusi selle kohta esineb erinevates kultuurides palju ning teema väärrib ja vajab lähemalt uurimist.

1.1 Nõiduse uurimisest

Nõidus on ajaloo vältel olnud tähtsal kohal nii religiooni kui ka ühiskonna alastes uurimustes. Lisaks uskumussüsteemile ja ühiskondlikele suhetele on sellega seotud ka seletamatud või üleloomulikud võimed, mida on teatud isikud omandanud ning kasutanud. Kindlasti ei tuleks nõidusest ja nõidadest rääkides ainult kristlusele keskenduda, nõidusel on suuresti oma osa ka olnud paganlike usundite kontekstis. Vahest põnevam uurimisvaldkond kerkibki esile, kui vaadelda erinevate religioonide ning tõekspidamiste põrkumist.

Nõidust mõistena saab jagada mitmeteks alapunktideks. On mitmeid valdkondi, mille kaudu teemat uurida, näiteks üleloomulikud võimed (ja nende definitsioon), nimetatud võimetega isikud, nõiduse omandamise protsess ja nõiduse kasutamine. Lisaks tuleks tähele panna uuritavat ajastut, selle sotsiaalseid ja religioosseid probleeme ning poliitilist tausta, mida arvestamata jääks näiteks nõiajahtide uurimine pealiskaudseks. Uurimiseks on materjali ning võimalusi palju.

Uurimismaterjale on nii kirjanduslikke kui ka dokumentaalseid, lisaks on Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud äärmiselt palju ainet, eelkõige uskumusi. Neil uskumustel on mitmeid väljendusi, mitte

vaid nõiduse või nõiaaks saamise kujutelmis, vaid ka näiteks alternatiivsete üleloomulike võimete kirjeldustes või rahvajuttudes lepingust kuradiga. Arhiivimaterjal on laiali erinevate märksõnade all ja seda on talletanud erinevad kogujad. Kõike koos ühte uurimusse paigutada oleks raske, sest töö kasvaks liialt suureks ja selle piirid jääks häguseks.

Nõiduse uurimiseks on ka mitmeid põhjuseid. Esmalt muidugi vajadus selgitada usundilisi tagamaid, näiteks paganluse ja kristluse vastuolu. Võib öelda, et üleloomulike võimete ümber on pidevalt teatud intriige ringelnud, sest need võimed tõstavad isiku tavalisusest välja või isegi kõrgemale. Nõiaaks saamine seab jumala autoriteedi kahtluse alla ja toob (kristlikus käsitluses) esile kuradi võimu. Eraldi tasuks ka käsitleda nõidu võõrastena, igapäevasusest eemalseisvatena. Viimaseks tuleks ka märkida uuritava ainese sotsiaalseid, ajaloolisi ning religioosseid olusid, mille erinevus avab kahtlemata uusi tahke uurimismaterjalis ning millest tingitult on esinenud erinevaid uskumusi või vajadusi nõiduse omandamisel ja nõiaaks saamisel.

Nõidust on võimalik mõista mitmel tasandil. Tegu ei ole veidra kõrvalekaldega, mis nõuaks väga erilist seletust, tegu on hoopis lahutamatu osaga mineviku Euroopa ühiskonnast (Briggs 1996: 13). Nõiduse algupära on peidetud vanade paganlike religioonide uskumustesse ning enne kristluse võimuletulekut oli Euroopas taolisi kultuure mitmeid. Uurida tuleks nii neid ühiskondi kui ka konflikte, mis tekkisid hiljem kristlusega. Suhtumine nõiakunsti ja nõidadesse nii paganlikes kui ka kristlikes kultuurides, nõiaprotsesside levik ja nende läbi tuhandete inimeste hukkamine pole isoleeritud fenomenid, vaid nende alus on peidetud erinevate ajastute ühiskonda ja ühiskonnaoludesse ning alles läbival uurimisel on võimalik neid probleeme sügavamalt käsitleda.

Süvenedes ühiskondlikku pilti leiame, et nõiduse teema toob esile ka küsimusi inimeste iseloomust, sotsiaalsetest struktuuridest, religioossetest uskumustest ja veel suurel hulgal fundamentaalsetest teemadest (Briggs 1996: 410). Nõidus on olnud interaktiivses seoses märksa rohkemate Euroopa ühiskondlike valdkondadega kui esmapilgul arvata võiks. Seega võib ka väita, et nõiduse mõistmine sisaldab meie enda ja meie ajaloo mõistmist. Nõidus on olnud tihedalt põimunud ühiskondlikesse oludesse ning avanud rea probleeme, mis sellega seostuvad. Usundiline taust on vaid üheks osaks, lisaks tuleb ka tähele panna analüüsitava ajajärgu sotsiaalseid olusid ja tõekspidamisi, õnnetusi, mida ei suudetud tol ajal seletada või inimeste enda pahatahtlikkust ning tungi nõidu avalikustada.

Nõiduse religioosseid tahke analüüsides tuleks kindlasti tähelepanu pöörata kristluse kokkupõrkele paganlike usunditega. Kuna nõiad ja üleloomulikud võimed seadsid otseselt jumala autoriteedi ja võimu kahtluse alla, pidi kristlikus kontekstis taoliste uskumustega midagi ette võtma. Julio Caro Baroja toob välja, et kristluse triumfiga Euroopas tõusis ka vajadus paganluse hukka mõistmiseks, kristluse vaimsed juhud kujutlesid oma eelkäijate uskumusi niimoodi, et nood uskumused paistaksid selgelt kurjemini (Baroja 1974: 41). Baroja lisab ka, et need, kes järgisid ebajumalate

kummardamist ja jätkasid paganlike uskumuste tõekspidamist, olid kuradi teenrid: nende seas ka targad ja nõiad (Baroja 1974: 70-71). Tekkis selge konflikt: ühelt poolt valitses Euroopas kristluse tõus ning teiselt poolt tõrjus suurel määral paganlikke uskumusi, mis oma kõrval konkurente ei kannatanud, eesseisnud paganlike uskumusi. Oluline on siinkohal aga ka see, kuidas paganlike usundite hulgas teed tehti. Paganluse selge demoniseerimine tõi kaasa vanemate uskumuste killustamise, nende sidumise kurjusega ning jumalale vastu seadmise. Lisaks tavalistele paganluse järgijatele seostati ka kristlikus doktriinis kuradiga eriti üleloomulike võimetega isikuid, paganlike usundite juures seega nõidu või tarku, keda käsitleti kuradi teenritena.

Nõiduse ja nõiakunsti ajaloo uurimisel on oluline märkida, et on ääretult raske koguda või vaadelda kirjaoskamatu rahva uskumusi, kui ainsad üles kirjutatud allikad selle kohta on kirja pandud kirjaoskava eliidi poolt (Kieckhefer 1976: 2). Siingi kerkib esile kristluse ja paganluse vastasseis. Keskajal oli kirjaoskava eliidi rollis kirik, mille vaadete vastu lihtrahva paganlikud uskumused pörkusid ning mida lähtuvalt kristlikest tõekspidamistest nähti ketserlike ja väärade arusaamadena. Eelpool aga toodigi välja, et paganlike uskumusi vaadeldi kuradiga seoses ning nende tõeks pidajaid käsitati kuradi teenritena, millest on näha, et nõiakunsti algupära ja ajaloo uurimine on päris keeruline probleem. Tekib küsimus uskumuste ning kirjaoskava autentsuses ning probleem, kuidas leida algupäraseid lihtrahva uskumusi nõidusest.

Lisaks, kui minna ajas veidi edasi ja võtta võrdluseks protestantliku ajastu käsitus, tuleb tuua välja, et protestantlikes kirjutistes nõiduse kohta domineerisid pastoraadi huvid, mitte juristide ja filosoofide perspektiiv. Seetõttu oli rõhk evangeeliumide kuulutamisel ja käsitluslaadi kujundas jutluste retoorika. Samuti tuleb märkida, et oma võimuses muuta lihtrahva arvamusi ja käitumisi, olid jutlused selektiivsed ja nende mõju jäi piiratuks. (Ankarloo, Henningsen 1993: 56). Rõhutatud on sama allikate puudulikkuse probleemi, mida käsitles Richard Kieckhefer. Lihtrahva enda uskumused olid kirikliku literaadi jaoks teisejärgulised. Seega lisab probleemile kaalu mitte ainult uskumuste ja tavade talletamine, vaid ka kiriku osa informatsiooni vahendamises, asjaolu, mille tõttu võib nõiduse uurimine tihti olla keeruline, eriti kui otsida autentseid ja muutmata allikaid. Juristide ning filosoofide seisukohast oleks ehk olnud neil enam põhjusi vaadata nõidumises süüdistatavaid teise külje pealt ning leida mõni muu põhjus või tahk nõidumisest arusaamisele, kuid kirikliku õpetuse huvides oli jagada informatsiooni lihtrahvale ning võimalikult suurele hulgale inimestele. Jutluste selektiivsus ja osalisus vihjab aga informatsiooni manipuleerimisele ning vaid nende motiivide välja toomisele, mis oli antud ajastul ja ühiskonnas vahendajale ehk kirikule kasulik.

Viimasena tuleks märkida, et vaated nõiduse uskumuste algupärale jagunevad kolmeks, vastavalt sellele, kas nad rõhutavad õpetatud traditsiooni (*learned tradition*), rahvalikku traditsiooni (*popular*

tradition) või tegelike tavade tähtsust (Kieckhefer 1976: 3). Eelpool arutletigi õpetatud traditsiooni ehk kiriklike vaadete ning rahvaliku traditsiooni ehk lihtrahva vaadete seose ning konfliktide üle. Ning kuigi ei ole võimalik täielikult väita, et lihtrahva uskumused olid alguses puhtalt paganlikud, tuleb vaadata konflikti sotsiaalsete olude ja paganlike uskumuste demonologiseerimise suhtes. Antud probleem oli ääretult päevakohane kristluse võimule tuleku alguses, mil eelnevad uskumused olid muutunud üleaaruseks ning mis tuli kiiresti kõrvaldada. Nõiduse algupära uurimiseks tuleks aga kolme nimetatud vaadet esmalt analüüsida eraldiseisvatena, õpetatud traditsiooni ja rahvaliku traditsiooni vaatepunktidest ja kolmandaks tegelikke tavasid rõhutades, ning siis need omavahel siduda. Loodud taustast võib edasi liikuda teema muudele tahkudele ning sotsiaalsetele oludele, ja uurida, milline oli tegelik ajastukohane põhi ja põhjused.

1.2 Nõiduse definitsioon

Eelnevas alapeatükis oli sissejuhatavalt juttu nõiduse uurimisest ja erinevate maailmavaadete vastuoludest. Kristluses seostati nõidust ja nõidu kuradiga, paganlikud uskumused samastati kuradi poole pöördumisega ning lihtrahva varasemaid tõekspidamisi üritati välja juurida. Kuradist saigi nõiduse oluline kaasosaline ja neid käsitleti tihti vastastikku seotuna.

Nõiduse ühe käsitlusena võib seda vaadata kui üleloomulikku või seletamatut nähtust – midagi, mis on kristliku arusaama järgi antud kuradi poolt või paganlike uskumuste kohaselt mõnel muul viisil saadud. Mõlemal juhul on tegu igapäevase ja tavalise raamistikust väljaspool asetseva nähtusega. Taolise liigitamise jaoks on aga vajalik ka üleloomulikkuse mõiste defineerida.

Üleloomulikkuse (*supernatural*) mõiste on üsnagi keerukas. Tihti on mõiste käsitlus määratud kultuurilistest või religioossetest tõekspidamistest ning sellest, mida nähakse loomulikuna. Susan Sered väidab, et üleloomulikkus on kognitiivne kategooria, mis osutab millelegi loomulikust kõrgemal ja väljaspool seisvale (Sered 2003: 216). Roger Ivar Lohmann on arutlenud mõiste „üleloomulik“ rakendatavuse üle religiooniteadustes, sest tegemist on Euroopa kristlikust mõttemaailmast lähtuva kategooriaga, mil pole otseseid vasteid paljudes kultuurides (2003). Ometi on autoreid, kes näevad vajadust vastava kultuurideülese mõiste järele. Näiteks Joseph Bosco kasutab Hong Kongi kummituspärimust analüüsides üleloomulikkuse mõistet, mõeldes selle all teispool tajutavat reaalsust asuvat vaimude maailma, kus looduseadused näivad mitte kehtivat (Lohmann 2003: 119). Sered lisab, et paljudes kultuurides usutakse neid, kes tegelevad üleloomulikkusega, valdavat unikaalseid oskusi, teadmisi, talente, ettevalmistust, võimeid, kohustusi või kalduvusi (Sered 2003: 214-215). Need oskused või võimed viitavad kas

üleloomulikele olenditele või inimestele, kes on omandanud üleloomulikud võimed (näiteks targad või nõiad). Et eesti rahvausund on tugevasti seotud kristliku mõttemaailmaga, näib kategooria kasutamine eesti nõidususkumuste puhul põhjendatud.

Kristlik õpetus nõiakunstist on rajatud kuradiga lepingu ideele (Valk 1996: 114). Lepingu kohaselt omandas isik üleloomulikud võimed kuradilt vastutasuks – tema järgimise, liitu astumise ja jumala hülgamise eest. Pikemalt analüüsitakse seda seost käesoleva peatüki viimases, viiendas alapeatükis. Siinkohal tuleb aga välja tuua, et lepingut kuradiga on paljud teoloogid ja folkloristid näinud kui ühte fundamentaalset nõiduse teema motiivi.

Alan Charles Kors ja Edward Peters käsitlevad demonlikku nõidust ja nõiakunsti kui termineid, mis osutavad kellelegi, mehele või naisele, kes on omandanud üleloomulikud võimed kuradilt, sõlmides temaga kokkuleppe, mille kohaselt tuleb teisi inimesi kahjustada (Kors, Peters 2001: 12). Nõidus ja nõiakunst on seega mõisted, mis tähistavad üleloomulikkust ja igapäevases kontekstis võimatuna näivaid andeid. Korsi ja Petersi järgi lisandub kuradiga lepingule aga veel üks kaalukas motiiv. Selleks on nõiduse omandamine teistele inimestele halva tegemiseks. Kristlikku kuradit saab näha kui täielikku kurjuse sümbolit, seega on ka omane, et ta annaks oma teenritele võimeid halva tegemiseks. Kui siia lisada veel nõidade marginaalne positsioon inimühiskonnas ning nende läbikäimine tavaliste inimestega, võib mõista, miks on nõidu nähtud niivõrd negatiivses valguses ning miks oli nende ümber jõuline hirmuloor.

Uskumus kuradi osaluses seletas, miks nõiakunsti vaadeldi fundamentaalselt kurjana. See oli ketserluse vormiks, austusavaldus ja koostöö jõududega, mis olid ohtlikud Taevasele Jumalale, kellega kristlased sõlmisid lepingu ristimise kaudu (Valk 1996: 115). Nõiduse mõiste üheks koostisosaks oligi kristlikus käsitluses hea ja kurja, jumala ja kuradi vastandamine. Kui varem oli paganlikes kultuurides võimalik näha nõidu positiivsema taustaga, tihti olid nõiad või targad külas olulisel positsioonil ning nende tegevusse kuulus ka inimeste aitamine ning ravimine, siis kuradiga seoses kadus nõidadelt kogu vähegi hüveline kasutegur. Eelpool toodi välja, et kristluse võidukäiguga seostati ka paganlikud uskumused kuradi ja tema teenimisega, mille kohaselt ka nõiduse ja nõia mõisted asetati kristlikus religioonis negatiivsesse konteksti.

Nõidust tasuks aga omaette kategooria asemel pigem uurida teema teiste motiividega seoses. Nõia isik oli ikkagi see, kes nõiduse ellu viis ning tema kaudu omandas nõidus tegeliku tähenduse ja olemuse. Nõid oli see, kes üleloomulike võimetega maailma head või halba tõi. Kristlikus kontekstis kasutas nõid üleloomulikke võimeid kurjadel eesmärkidel, see oli seotud kuradiga. Seevastu paganlikes usundites võis kurat olla kaasatud aga võis ka mitte, sest nõiakunsti oli võimalik omandada ka ilma temata.

1.3 Nõia isik

Kui nõiduse definitsioonist edasi minna, jõuame selle vältimatu kokkupuuteni inimestega, nendega, kes viisid nõiduse ellu ja praktiseerisid nõiakunsti. Selle läbi anti nõidusele vorm, see muutus tegelikuks ning sellel olid maailmas otseselt mingid mõjud või tagajärjed. Nõia isikute teema on meelitanud hulgaliselt uurijaid otsimaks vastuseid küsimustele, kes olid nõiad, milliseid võimeid nad omasid, milline oli nende seos kuradiga, kui üldse oli seos. Lisaks ulatub nõiakunst ka kaugemale kui kristlus, paganlikesse usunditesse, mida tuleb omakorda vaadelda kui olulisi uskumuskogusid. Ja kuigi nõidadesse suhtumine on ajapikku muutunud, eriti võrreldes keskajal läbi viidud nõiaprotsessidega ning religioosete väärtuste ümber kujunemisega, on nõia isikul ikkagi teatud kõitev omapära, mille tõttu teemat uurida tasub.

Mare Kõiva toob välja, et nõid märgib üleloomulike võimetega isikut, ravijat, tarka, kuid sõnal on erinevaid konnotatsioone, negatiivseid ja mittenegatiivseid, mis osutavad kokkupuutele tundmatute jõududega, on hinnangulised või markeerivad koguni ebaõnnestumisi. Kõiva toob välja hulga lisaomadusi, mida on seostatud nõia isiku ja nimetuse endaga. Näiteks sõna mitmed tähendused, fraseologismid, sõnale negatiivsete hinnangute omistamine ja ilukirjanduslik nõiakuju ravija või pahatahtliku inimesena. Ka folkloristikas ja etnoloogias ühendab sõna „nõid“ tähendus teadja, tavatute võimete või piiripealse isikuga, kes suhtleb üleloomulike ja kardetavate jõududega. (Kõiva 2014: 86). Nõia isikule võibki esmapilgul omistada mitmeid isiklikke taustanüansse, olenevalt sellest, kas teadmised on pärit religioonist, rahvaluulest või kultuurižanridest, eelkõige filmidest või ilukirjandusest oma tuttava nõiakujuga, või hoopis kusagilt mujalt. Lähemal vaatlemisel ja analüüsimisel on aga nõia isik huvitav ja kontekstirikas teema.

Esimeses alapeatükis oli välja toodud kristluse ja paganlike usundite vastasseis, kuidas paganlikke usundeid nähti kuradiga seoses ning nende järgijaid seostati kuradi teenimisega. Paganluse ja kristluse eripärad on ka oluliseks lüliks nõia isiku uurimisel, kuna mõlemad pakuvad teemale omaette vaadet. Bengt Ankarloo ja Gustav Henningsen on toonud välja, et Euroopa nõiakuju on tekkinud erinevate, ent sarnaste tähendustega uskumuselementide põimumisest: sulandunud on hästi tuntud igapäevane külanõid ja salapärane, öösiti lendav olend, keda seostatakse luupainajaliku anti-maailmaga (*counter-world*) (Ankarloo, Henningsen 1993: 14). Antud jaotuses on nad kirjeldanud hästi tuntud külanõida paganlike uskumustega seostuva isikuna, näiteks teadja, ravitseja või targana, kellel on üleloomulikud võimed ja kes pole otseselt kristlusega seotud. Salapärase anti-maailma olend on aga seotud nõia kui kristliku kuradi teenri ja kurjuse kehastusega, kes on hüljanud jumalale truuduse ja tema väärtused. Esimese puhul väärrib aga märkimist, et kristlikus

kontseptsioonis ei saa üleloomulikud võimed tulla tavainimesele muud moodi kui kuradilt. Seega on ehk ka mõistetav, miks just paganlikke nõidu seostati kuradiga ning neid näidati äärmiselt halvast ja kurjast valguses. Paganlike uskumuste mahategemine ja nende diaboliseerimine oligi omane keskaja kristlusele, mis ei kannatanud oma kõrvale konkurente.

Kristlikust eetikast lähtuvalt on kõik, mis on moraalselt vale - uskumused, pahed, vägivaldsed kired - kuratlikku päritolu ja iidsed jumalused ei ole midagi muud kui kuradi ilmutuskujud (Ankarloo, Henningsen 1993: 23). Ankarloo ja Henningsen on selle välja toonud kui diaboliseerimise, kuratlikustamise, ning märkinud, et eriti käis see nõidade kohta, kellele omistati demonlike võimeid. Päevakorra kerkis paganlike jumaluste kuradiga personifitseerimine ning uskumuste maha tegemine selleks, et kristluse mõju suurendada ning eemaldada vanad tavad, jättes alles vaid kristluse poolt õige loetava doktriini. Nõidadena nähti tihti vaid isikud, kes võisid olla näiteks paganlike tavade järgijad, aga keda nähti ja kirjeldati kui kuradi jüngeid ja jumala salgajaid, kes on kristlikud tõekspidamised hüljanud ja läinud üle kurjuse poolele. Nõiad isikutena, nende uskumused ja praktiseeringud seostati kuradiga. Läbivaks motiiviks antud teemas on aga eelpool märgitud seletus, et tavainimestel ei saanud olla üleloomulikke võimeid, neid võidi saada vaid kuradilt.

Kristlusest tuleneva õpetuse kohaselt on tähtis vaadelda nõidu kui üleloomulike võimetega inimesi. Euroopas levinud nõiaprobleemidega seoses tuleb aga märkida demonoloogide üksmeelset rõhutust, et lihtsurelikul inimesel ei saa olla mingeid üleloomulikke võimeid ja seetõttu toimivad maagilised kunstid vaid demonite teadmiste ja väe abil (Valk 1994: 179). Võimed, mida polnud võimalik seletada ega igapäevasesse normatiivi asetada, olid üleloomulikud ning tulenesid seega kuradi väest. Paganlike usundite targad või teadjad asetati samasse kategooriasse kristlike nõidadega, isikutega, kes on omandanud üleloomulikud võimed kuradilt. Seetõttu on ka võimalik näha, miks nõia isik oli sedavõrd vihatud ja kardetud, ta oli otseselt vastuolus kiriku õpetuse ja jumalaga, ta oli kurjuse sümbol ning kuradi teener. Üleloomulikud võimed polnud aga ainsad, mille poolest nõia isik kurjuse sümbol oli. Nõiad allusid kuradile oma uskumustes ja tegevustes, andsid oma meele ja keha tema teenistusse ning täitsid vaidlemata tema käske.

Julio Caro Baroja arutleb Euroopas valitsenud ideede üle, mille kohaselt nõid ei olnud paheliste fantaaside ja illusioonide kütkest kannatav isik või paganlike kultuste järgija, ta oli lihtsalt kuradi ori (Baroja 1974: 80). Nõidusele ja nõia isikule on omane mitmeid aspekte, mille poolest nad kuradiga seostuvad. Nii nõusolek täita kuradi soove, osalemine nõidade kogunemisel ja sabatil, kristluse ja kristlike väärtuste mahategemine ning kõik kurjad ja ebamoraalsed teod, mida nendega seostati, kõik aitas luua pilti nõidadest kui väärdest ja halbadest isikutest, kellest tuleks lahti saada. Baroja toob välja, et nõial ei ole mingeid illusioone selle kohta, mida ta teeb, nõid on teadlik kuradi teener. Siiski tuleb märkida, et kuradiga lepingu sõlmimise järel annab nõid ennast kuradile üle,

mida mõnes mõttes võib ka näha oma vaba tahte üle andmises, sest nõid andub kuradi soovidele ja käskudele ning on tema vahend kurjuse ja soovide elluviimiseks.

Samas tuleb ka tõdeda, et nõidadel oli tihti ka mingi ajend, mille tõttu nad kuradi poole pöördusid ning neist nõiad said. Nõiaks saadi vastureaktsioonina agressiivsele või vaenulikule tegevustele, mis oli kord nende vastu suunatud. Ka läbikukkumiste tõttu heategevuses ja kogukondlikes suhetes pöördusid inimesed jumalast ära ja neist said nõiad, nagu pakti mütoloogia näitab. (Briggs 1996: 137). Briggsi märkus lisab paktile kuradiga veidi teistsuguse vaatenurga. Võime näha, et rõhk asetseb kättemaksul ning soovil ülekohtu eest tasuda, nõidadel oli eesmärk, mille nimel üleloomulikud võimed omandada. Omal moel on tegu igati inimliku lähenemisega, ülekohtu eest endale tuleb vastata samaga ning mitte võlgu jääda. Ehk olid aga inimesed sellistes seisundites lihtsalt haavatavad või rohkem aldis sõlmima kokkulepet kuradiga, kes saatis nad nõidadena tagasi sinna, kus valitses ebaõiglus ja vaen. Kristliku õpetuse kohaselt aga ei omanud tähtsust see, millistel põhjustel või ajenditel nõiaks saadi, nõiad olid kuradi teenrid ning nad tuli peatada.

Kuradi ja nõidadega seostati aga muidki motiive. Nõia isiku demoniseerimine läks immoraalsete tegude juurest kaugemalegi. Kurjuse väe ja demonlike võimetega seoti hiliskeskaegses ja varauusaegses Euroopas ka sotsiaalsed, poliitilised ja majanduslikud probleemid (Kors, Peters 2001: 6). Mõnel määral võib tegu olla ka vajadusega selgitada tolleaegseid keerulisi ja kohutavaid ühiskondlikke olusid, teiselt poolt aga leida neile süüdlased ning selleks sobisid kuradi teenrid ja kristluse hüljanud ususalgajad hästi. Lisaks toovad Kors ja Peters välja, et kui nõida nähti selles demonlikus kontekstis, ei saanud ka isehakanud targad, ravitsejad ja muud maagiliste kunstide valdajad oma oskusi rakendada, isegi kui nende tegevus oli suunatud inimeste kannatuste ja ahastuse leevendamisele, sest kogu nõidus oli oma olemuselt demonlik (Kors, Peters 2001: 8-9). Taoline määratlus on kui viimane solvang paganlikele tarkadele. Kui kunagi olidki nad heatahtlikud ja kasulikud ühiskonna liikmed, siis nüüd võeti taoline maine neilt ära ning asendati hukkamõistuga. Paganluse maha tegemine ja sidumine kuradiga käisid käsikäes.

Käesolevas töös tuleks aga nõia isikut vaadata ka veidi lähemalt. Marjatta Jauhiainen on väitnud, et mõistete ja terminitega on teadja ja nõid soome folklooris ebatäpsed ja kattuvad. Jauhiainen esitab oma jaotuse, milles mõiste teadja tähistab originaalset eelkristlikku šamaani, kes teeb nii head kui kurja oma kogukonna nimel, ning mõiste nõid kannab kristlikku tähendust, märkides kadedat, omakasupüüdlikku ja kurja kuradi liitlast (Jauhiainen 1998: 134). Taas on tegemist vastandusega paganliku ja kristliku nõia vahel. Samas, kuigi eesti ja soome folklooris on märkimisväärsed seoseid, peab tõdema, et analüüsitud arhiivandmete põhjal eesti folklooris päris taolist üks-ühele eristamist teha ei saa. Mõisted on samuti kattuvad ning käivad vahel määramata isiku kohta, nõia mõistet on kasutatud mõlema jaotuse märkimiseks, tegu võib olla nii kristliku käsitlusega kui ka

paganliku teadja või targaga. Vahet tuleb teha aga folkloorse teksti konteksti ja motiivide kaudu.

Ülo Valk toob välja, et Eesti rahvausundis kutsuti isikuid, kes teenisid oma kogukonda oma professionaalse teadmise, nõia või tarka (Valk 1996: 115). Võib väita, et sõna nõid on rohkem seotud kristlike arusaamadega ning seosele kuradi ja kurjusega, sõnal tark on ehk aga veidi parem moraalne taust. Igatahes on esile toodud mõlema eristamine ning üldisem tähendus, millest võib arvata kummaga on tegu.

Nõia nimetusel on aga omakorda veel üks tähendusvarjund. Üleloomulike võimetega nõida võib näha kui võõrast, kedagi, kes asetseb igapäeva keskkonnast väljas ning keda ei saa seostada tavalisusega. See on vahest kõige märkimisväärsem nõia määratlus.

1.4 Nõid võõrana

Eelpool toodi välja, et nõidust saab vaadelda üleloomuliku ja seletamatu nähtusena ning nõiad olid selle elluvijad. Paganluse seostamine kuradiga ja nõidade demoniseerimine andis alust näha üleloomulike võimetega isikuid kui kurjuse esindajaid ning neid, kes asusid turvalisusest ja igapäevasusest eemal. Nõidus oli omakorda viis muuta end teistsuguseks, saada võimed, mida lihtsurelikel ei olnud. Selline väljaspool asetsemine on aga teinud nõidadest võõrad.

Nõia saaja eemaldus tavalisest igapäevamiljööst ja turvalisest ühiskonnast ning vastandus sellele. Säärane hoiak oli võrreldav jumala enda reetmisega; nõid hülgas oma kogukonna ja asus kuradi teenistusse, leides tema kaudu uue eesmärgi ja uue eluperspektiivi. Vana kogukond muutus märklauaks, kohaks, kus viia ellu enda ja kuradi õelaid plaane ning soove.

Nõid on võõra kehastus, inimene, kes on oma loomuliku truuduse reetnud selleks, et saada kurjuse agendiks (Briggs 1996: 3). Nõid on kuradi tööriist kurjuse ja hirmu toomiseks maailma. Ustavus kristlikule jumalale oli unustatud, seda hoopis laideti ja põlastati. Kiriku kooslusest oldi lahutatud, seda ei tunnustatud. Vähe kuritegusid oli keskajal ja varasel uusajal aga säärase võimsusega.

Kuigi nõidu on tihti nähtud võõrastena, väljaspool igapäevasust asetsevat, on vahest et isegi häirivam idee see, et nõiad tegutsevad tavaliste inimeste keskel. Briggs kirjutab, et uskumuste keskmes oli arusaam, mille kohaselt olid nõidadel omapärased võimed oma naabrite ja üleüldse ühiskonna kahjustamiseks. Nõiad polnud mitte ainult ühiskonna sees tegutsevad vaenlased, vaid nad olid isikud, keda väidetud kannatajad tundsid päris hästi ning kelle maine oli pikaajaste kuulujuttude töö vili. (Briggs 1996: 4). Märkimisväärne on see, et kui võõrad asetsevad kusagil kaugel, on nende suhtes vähem muret vaja tunda, kuid hetkel, mil nad asetsevad meie eneste keskel, tõuseb rahutus nende suhtes tunduvalt. Sama oli ka nõidadega, kes asetsesid tavaliste inimeste

läheduses ning kellega inimesed võisid tihedalt läbi käia, ent kes salaja olid vaenlased ja kogukonna reeturid. Kui paganlike uskumustega kultuurides oli tavaline ja aktsepteeritav, et üleloomulike võimetega inimesed kõndisid teiste keskel, siis kristlikes kogukondades ei olnud kuradiga lepingu sõlmijatega üldsegi nii. Nõid oli võõras oma ligimeste keskel, kuid teda ei saanud esmapilgul ära tunda. Kui veel arvestada, et nõidadel olid koletud võimed, oskused ja tahe saata üleloomulikul teel korda inimesi ja kogukonda kahjustavaid tegusid, polnud vaja imestada, miks neisse sedavõrd agressiivselt suhtuti.

Oli ka usutud, et ühiskonna vaenlastena löid nõiad salajase ja vandenõulise anti-ühiskonna (Briggs 1996: 4). Sedakorda oli tegu lisaks jumalast ja teistest inimestest ära pööramisele veel ka ühiskonna reetmisega. Nõidade kogunemised ja õised talitlused lisasid kahtlust ja hirmu, tegu oli grupiga, kes sai kokku ja tegutses salajas ning plaanis kättemaksu ühiskonnale. Tundmatu ja hirmuäratav kavatsus, mille tulemuseks pidi olema tavaliste inimeste kahjustamine, oli kristlikust vaatepunktist tõsine probleem.

Tõsiseks probleemiks oli keskaja lõpus nõidade identifitseerimine. Seaduslikust seisukohast oli nõidu palju keerulisem avastada kui isegi ketsereid. Lisaks oli ka keeruline nõidu kujutada väga tõsise ühiskondliku ohuna. (Briggs 1996: 405). Briggs toob välja, et muude sotsiaalsete probleemide juures, nagu ülestõusud ja usukonfliktid, jäi nõidade demoniseerimine vahel tagaplaanile, ent kiriklikust vaatepunktist polnud teema sugugi mitte vähetahtsam. Nõidu seostati kuradi töö ja tahtega ning üritati neid turvalisuse kontekstis võõrastena paljastada, (taas)luues pildi neist kui märkimisväärsest ohust.

Samas oli nõidade sotsiaalne kontekst ja taust üsnagi varieeruv. Kuigi nõidu on ajalooliselt nähtud kui vaenlasi ja saatana teenreid, arvab Briggs, et inimesed on lootnud ka naabreid, keda usuti olevat nõiad, pigem aidata rahumeelsete ja ravivate meetoditega. Nõiakunsti diagnoosis ei olnud midagi automaatset, see pidi olema toetatud põhjenduste ja tõenditega, mis võisid küll olla puudulikud, kuid kindlasti mitte absurdsed. Briggs lisab, et tavainimesed vajasid mitmeid kinnitusi enne kui nad naabrite-nõidade suhtes vägivaldseid meetodeid kasutusele võtsid ning isegi siis oli peamiseks eesmärgiks nõiaisiku ravi. (Briggs 1996: 408). Kontrollimatu süüdistamine ja hukka mõistmine oleks kogukonna meeletuse äärele viinud. Kuigi nõiad olid võõrad ning kuradi teenrid, usuti, et neid on alguses võimalik tagasi tuua ja muuta endiseks. Võis arvata, et inimesed, kellega käidi tihedalt läbi ja kes olid tuttavad, polnud läbinisti halvad ning olid vaid ekslikult valele teele pööranud. Loodeti nende naasmist tagasi tavalisse ellu ja turvalisusesse, et neist saaksid jälle tuttavad inimesed. Alati polnud see aga võimalik ning need juhtumid, milles teiste inimeste aitamises läbi kukuti, lisasid omakorda hirmu ja rahutust.

Oluliseks osaks nõidade võõrastena kujutamisel on arusaam, et vähemus on tekitanud tugevaid

hirme. Vana seisukoht, et inimkond on alati kartnud seda, millest ta aru ei saa, peab ka siinkohal paika. Nõiad olid üleloomulike võimetega inimesed, kuradiga liidus aga samas tavaliste inimeste keskel. Nende isikud ja võimed olid võõristuse ja hirmu allikateks. Juri Lotman on öelnud, et hirm dikteerib kujutluse vaenlasest kui mingist ohtlikust kollektiivist, nõiad aga ongi kollektiivina ohtlik organiseeritud vähemus. Hirmu objekti esmane tunnus on olla vähemus. (Lotman 2007: 58). Seetõttu on ka aru saada, miks nõidu sedavõrd demoniseeriti. Hirm nõidade suhtes lõi pildi neist mingisuguse grupina, mida Briggs iseloomustas kui anti-ühiskonda. Korrastatud ja omavahel pidevas sidemes olevate isikutena olid nõiad palju kohutavamad ja ohtlikumad kui üksikute indiviididena. Vähemuses oli neil ka rohkem motivatsiooni ja tahet kätte maksta ning enda suhtes õiglus taastada.

Lotman analüüsib ka nõiaprotsesse ning toob välja põletatud nõidade silmatorkavad välised tunnused, kusjuures on tegu ka nii-öelda polaarsete tunnustega: vanad ja noored, koledad ja kaunid, väga vaesed ja väga rikkad, s.o. kõik, kellel oli eredalt väljendatud omadusi (Lotman 2007: 60). Tavalisi inimesi oli seega vähe, pigem ohustas nõiduses süüdistamine neid, kes olid teistsugused ja keda nähti võõrastena. Inimeste suhtes, kellel oli omapäraseid väliseid tunnuseid, tekkis enam umbusaldust ning kahtlust. Vahest oli tegu pelgalt kadedusega noorte ja ilusate, või kahtlaste vanainimeste suhtes, vahest valitses aga mõttemaailmas hoopis idee, et kui võõrad asetsevad tavainimeste keskel, oli neid vaja ära tunda ning esimesena viidati neile, kes olid teistsugused. Tavalisusest väljas olevate omaduste kaudu tulid ka hirm või seletamatus, mille tõttu pidid kahtlustatavad, kes olid veidi enam tundmatud, ilmselgelt olema võõrad ning kontaktis üleloomulike jõududega.

Tavalisuse ja igapäeva kontekstist väljaspool asetsemine lisas nõidadele palju kahtlast. Üleloomulike võimetega isikud, kes pesitsesid kogukonna sees ning kelle võimetest aimu ei olnud, süvendasid umbusaldust ning hirmu. Järeldati, et taolised võimed said pärineda vaid kuradilt, kes omakorda oli kõige võõram võõraste seas ning kristlikust moraalist kaugel eemal seisev. Seetõttu nähti mõlemaid paratamatult ka omavahelises seoses ning tegutsemas koos.

1.5 Nõia suhe kuradiga

Kristlikus õpetuses pärinesid üleloomulikud võimed kuradilt, lihtinimesel ei saanud ilma tema abita taolisi võimeid olla. Inimeste ja kuradi vahel sõlmiti pakt, mille tulemusena said lepingu sõlminud isikud nõiaiks. Seega oli kuradil ka äärmiselt oluline roll nõiaiks saamise kontekstis. Jumalale pöörati selg, religioonist tuletatud õpetused salati maha ning vastu võeti uued tõekspidamised, mis olid vastuolus kõige kristlikuga. Kurat oli reaalne isik, mitte väljamõeldis või keegi, kes tegutses kusagil

eemal ning tähtsusetul tasandil, ta oli isik, kellel oli otsene võimalus mõjutada maailma ning allutada inimesi oma tahtele. Tema üleloomulikud võimed lubasid tal korda saata märkimisväärseid tegusid. Ka kirjeldavad paljud uskumused lähemalt tema ilmumist nõiaks saamisel ning hilisemat rolli nõia juhendamisel.

Kuradi osa nõiduses algas lepingu sõlmimisega. Ajaloolased on näinud lepingut kuradiga kui nõiduse mõiste ühte kõige tähtsamat elementi (Kieckhefer 1976: 86). Lepingu sõlmimine oli tegu, mis muutis toimingu ametlikuks ning andis sellele kaalu. Sellega sai pakt kindla väärtuse, lõi pitseri, mida polnud lihtne murda ja oli esimeseks sammuks püsisuhte loomisel kuradi ja nõia vahel. Robin Briggs lisab, et selleks, et teha halba teistele inimestele, pidi nõid olema tavaliselt kontaktis vaimude, demonite ja kuradite maailmaga ja ammutama sealt väge (Briggs 1996: 4). Võimalikult suurel määral halva tegemiseks oli nõial tarvis üleloomulikke võimeid, mida niisama ei olnud saada, nende jaoks oli vaja lepingut kuradiga. Kurat oli kõige suurem kurjuse väe valdaja ning vaid tema võimuses oli seda jagada ning enesele teenreid sel moel juurde hankida.

Pakt kuradiga oli sarnane lepingutele, mis määrasid tsiviilelus suhte valitseja ja tema alamate vahel. Kurat pakkus järgijatele abi ja kaitset täieliku alluvuse eest. (Baroja 1974: 74). Kuradist sai valitseja talle pühendunute üle, kes andsid end tema alluvusse ning kuuletusid talle kõiges. Vastutasuks saadi aga üleloomulikud võimed ning teatud siht nende rakendamiseks. Kristlikus doktriinis on süvendatult käsitletud suhteid kuradi ja tema alluvate vahel, on paika pandud demonite ja nõidade hierarhia, milles kurat on kõige tipus ning allpool järk-järgult tema teenrid. Pakt kuradiga oli ka üks kõige olulisemaid motiive nõidade süüdistamises.

Nõidu süüdistati algul oma ligimeste maagilises kahjustamises, edasipidi aga üha enam selles, et nad olid taganenud kristlikust usust ning sõlminud reeturliku lepingu inimkonna ja Jumala peavaenlase Saatanaga (Valk 1994: 14). Võib öelda, et toimus teatud protsess, mille käigus esmalt nähti nõidu kui inimestele õnnetuse põhjustajaid ning sellest tulenevalt peeti neid kuradi käsilasteks. Inimeste kahjustamine üleloomulike võimete abiga oli kuratlik võimalus hakata vastu ühiskonnale, religioonile ning jumalale, ja lepingu sõlmimine oli seega üks suurimaid patte.

Eelnevas alapeatükis toodi välja, et nõidu saab vaadelda võõrastena, kellegina, kes asuvad tavalisusest ja argielu normatiivist väljaspool ning on hüljanud tuttava keskkonna. Tihti oli ka tegu inimestega, kes olid lihtsalt teistsugused, mõne erilise välise omadusega või nendega, kes olid mingil moel kannatada saanud. Sellise staatuse ja kuradi vahel on samuti oma seos. Tavaliselt ilmus kurat kutsumata kellelegi, kes oli psühholoogiliselt vastuvõtlikus seisus (Briggs 1996: 25). See tähendab, et inimesed, kes kannatasid näiteks vaesuse või nälja käes, kellele tehti ülekohut või kes olid teiste inimeste peale vihased, kuulusid potentsiaalsesse sihtgruppi. Samuti olid vaimselt vastuvõtlikud need, keda peeti võõraks. See, et kurat ilmus kutsumata, andis talle eelise üllatava

pakkumise näol saada ootamatuks abiliseks (kannatada saanud) inimestele, kes nägid selles võimalust olukorra lahendamiseks.

Reeturlik leping kuradiga on vana usundiline motiiv, mida sai paindlikult rakendada. Vastavad jutud ühendasid elemente rahvausundist ja ametlikust demonoloogiast, mida sobitati sotsiaalse ja psühholoogilise keskkonnaga (Briggs 1996: 28). Kuradit sai näha kui kiusatuse sümbolit piirangute ja kohustuste murdmiseks ning pakt temaga tähendas sama. Ent kuigi paganlike uskumuste motiivid ühendati kuradiga, ei tohiks unustada rahvaliku ja õpetatud traditsiooni erinevusi arusaamades, mis puudutavad kuradi ja nõidade suhteid.

Richard Kieckhefer toob välja, et kõige fundamentaalsem erinevus rahvaliku ja õpetatud traditsiooni nõidusekontseptsiooni vahel oli see, et viimases oli kuradi osalemine kõigis kaetamistes ja nõidumistes hädavajalik (Kieckhefer 1976: 78). Et õpetatud traditsiooni all võib mõista ka kiriklikku käsitlust, on arusaadav, et kujutlusest nõidadest kui kurjuse poole pööranud kuradi käsilastest sai ametlik doktriin. Keskaegses kontekstis on see märkimisväärseks tunnuseks, mis iseloomustab nõidusest arusaamist ja selle seostamist kuradiga ning väljendab vastuolu, mis tekib nõiduse ja kristlike väärtuste vahel. Õpetatud traditsiooni kohaselt oli nõiduse esmaseks aluseks selle tulenemine kuradilt. Rahvalikus traditsioonis see nii ei olnud, ent sellegipoolest püüti rahvaliku traditsiooni uskumusi viia vastavusse kiriklike seisukohtadega.

Vaadeldes keskaegse teoloogilise kirjanduse kontseptsioone ja nende seost nõiaprotsessidega tuleb veel märkida, et (kiriklikud) süüdistused kirjeldasid nõida olevat lähedas liidus kuradiga, säärane kuradi osalus puudub rahvapärimeses aga peaaegu täielikult (Kieckhefer 1976: 104). Ametlikus õpetuses oli kurat kurjuse allikaks ning üleloomulikud võimed said pärineda ainult temalt. Rahvalikus traditsioonis ja uskumustes võis aga nõid olla kõigest üleloomulike võimetega kogukonnaliige, kes ei tarvitsenud olla kurjategija, vaid tavaline inimene. Taolise vaate demoniseerimine tõi aga kaasa igasuguste üleloomulike võimetega isikute seostamise kuradiga.

Lisaks tuleks märkida, et kuradi ja nõia vahel ei ole ehk eesti rahvausundis nii tugevat seost kui kristluses, kuid kindlasti on sellel oluline roll. Eesti rahvausundis on palju ülestähendusi, mis annavad tunnistust kuradi ja nõia vahelise lähedase suhte kohta. Siiski oleks liialdus väita, et eesti nõiauskumused tugineksid ideele lepingust kuradiga. Reeglina ei peetud Eestis nõidu kuradist sõltuvaks, usuti, et nad rakendasid nõiakunstis omaenda oskusi ja teadmisi, mida tihti õpiti teistelt. (Valk 1996: 118-119). Tekib teatud kontrast. Sarnaselt paganlikele uskumustele, mille alla muuhulgas saab liigitada ka eelkristliku Eesti usundi, on ka siin olnud nõidade ja tarkadega seotud pärimus ning isikud. Nendel isikutel aga ei olnud ilmtingimata vaja luua liitu kuradiga, oli palju viise ja uskumusi kuidas omastada üleloomulikud võimed mingil muul moel. Sellest hoolimata on kurat oluliseks isikuks rahvausundis üldiselt ja ka nõidadega seoses.

Eesti uskumusi uurides tuleb kindlasti märkida, et vereleping kuradiga oli siin hästi tuntud. Näiteks kirjeldab paljude muistendite sisu kedagi, kes annab kuradile lepingu märgiks kolm veretilka, millest tingituna kurat lubab talle rikkust ja jõukat elu teatud perioodiks. Samas oli üleloomulike võimete saamise kohta vähe tekste. Siinkohal märgib kolm veretilka ka motiivi, mille kohaselt kurat hiljem lepingu sõlmija hinge endale saab. (Valk 1996: 118). Lepingul kuradiga oli inimeste jaoks mitmeid erinevad põhjuseid, üleloomulike võimete saamine ei pidanud ilmtingimata olema eesmärgiks. Näiteks oli laialt tuntud uskumus kuradiga sõlmitud lepingust, mille kohaselt saavad inimesed endale üleloomuliku abilise krati. Ent motiiv, et kurat hiljem lepingu sõlminud inimese hinge endale saab, peab ka nõidadega seoses paika.

17. sajandi Eestis oli domineerivaks uskumuseks see, et nõiakunsti valdajad olid lähedases koostöös kuradiga ning idee lepingust kuradiga kuulus väga tõenäoliselt üldisesse uskumustekorpusesse (Valk 1996: 122). Nagu märgitud, ei pidanud leping ilmtingimata tähendama nõiaaks saamist, kuid seos rahvausundi ja kristluse vahel on seega olemas ning lepingu taust on jäänud siiski samaks. Inimene, kes seob end pakti teel kuradiga, hülgab samamoodi oma keskkonna ja selle, mis on tuttav. Temast saab võõras, ta on väljunud turvalisest keskkonnast ning on eemaldunud moraalist. Lepingu teel annab ta ennast üle kuradile. Ülo Valk märgib ka veel, et 17. sajandi uskumused kajastavad kristlikke kontseptsioone kuradi ja nõia vahelisest seosest tugevamal määral kui hilisem rahvausk. Kurat on üleloomuliku väe vahendajaks, nõidadel on palju füüsilisemad suhted kuradiga, kirjeldatud on ka pidusid ja verelepingut. Mõnikord õhutab kurat innukalt nõidu kurjadele tegudele. (Valk 1996: 119-120).

Siiski esineb Eesti uskumustes erinevaid vaateid. 17. sajandi kohta käivad motiivid ei pruukinud ilmtingimata olla varasema või hilisema ajajärgu uskumustega kooskõlas. Oli olemas seos kristliku kuradiga, mille kohaselt olid nõiad kurjuse sümboliks, muude vaadete järgi aga taolised tõekspidamised alati paika ei pidanud ning nõiaaks saamiseks ei olnud ilmtingimata kuradi abi tarvis. Ankarloo ja Henningsen toovad välja, et nõiakunsti ei vaadatud alati kui kurjuse sümbolit või saatana abiga kurjuse levitamist ja kristliku jumala mahategemist. Nõiakunsti kitsas teoloogiline seletus, kuradiga lepingust tulenev vägi, ei olnud Eesti talurahva poolt alati vastu võetud. Enamikule külaelanikele oli nõiakunst vägi, mida sa kasutada nii heaks kui ka kurjaks. (Ankarloo, Henningsen 1993: 271). Nõidust nähti ka kui mingit sorti teadmisi ja oskusi, üleloomulikku väge ning mitte justnimelt jumala salgamist. Kristluse ja paganliku usundi vaadete põrkumine oli siiski läbivaks teemaks nõiduse temaatikas. Kuradil oli oma osa, olgu siis see kiriklike tõekspidamiste poolt märkimisväärselt rõhutatud või mitte, aga leping temaga oli ja jäi oluliseks ja fundamentaalseks motiiviks nõidusest rääkides.

2. Uskumused žanrina

Igasuguseid rahvaluule tekste analüüsides tuleks neid vaadata vähemalt kahest küljest: esiteks, mida väljendab selle sisuline pool ning teiseks, millised on selle žanrilised tunnused. Seetõttu on tähtis tekstianalüüsist rääkides esmalt määratleda žanr, kuhu alla tekst kuulub. Kui vaadata folkloori üldiselt, näeme, et juttudel ja žanridel on omakorda mingisugune kontekst, mille raamistikku nad paigutuvad ning mida on vaja mõista teksti enda ja selle sisust aru saamiseks ning analüüsimiseks. Näiteks on muistendite üheks kindlaks funktsiooniks luua pilt mingist konkreetsest uskumusest, tavast või käitumisest kinni pidamiseks, müütidest leiame tihtipeale arusaamu maailma ja selles oleva korra mõtestamiseks ning muinasjuttudest on võimalik leida moraalseid viiteid (Bascom 1984: 8-9). Žanrite mõistmine annab tekstidele tausta ning võimaldab vaadata enam kui vaid teksti sisulist külge, selle kaudu võivad välja tulla mitmed omapärad ning tunnused, mille kaudu tekste liigitatakse ja millel on oluline osa tekstide ja üleüldse folkloori analüüsiks.

2.1 Uskumuste definitsioon

Kui vaadelda žanrite nimetusi, võime näha, et need on tihtipeale üsna sirgjoonelised, pelgalt nimetusest on võimalik saada vajalikku informatsiooni mõistmaks, mida väljendavad vaadeldavad tekstid. Näiteks ei eeldaks me muinasjutust leida tõde või naljandi nimi loob juba peale vaadates mingisuguse eelaimuse humoorikaks looks. Lisaks on aga žanritel ka üleüldiseid tunnuseid, mille järgi saame aru, millega on tegu. Näiteks on mitmeid uurimusi ja teadlasi, kes on välja toonud müüdi, muistendi ja muinasjutu vahelised erinevused ning seosed ja üritanud luua kolmevahelise korrelatsiooni, märkimisväärsema uurijana võib välja tuua näiteks ameerika folkloristi William Bascomi (1984).

Kuna arhiivist leitud tekstid olid aga suurel määral vormistatud uskumusteadete (lühikesed tekstid või kirjeldused, milles on üles tähendatud uskumusi) näol, tekkis vajadus tuua välja uskumuste definitsioon. Soome rahvaluuleteadlane Lauri Honko on märkinud, et rahvauskumus (*folk belief*) esineb tavaliselt otsese ja üldistava väite kujul (Honko 1989: 103). Võib öelda, et uskumus, nagu nimigi vihjab, on kategooria, millel on kindel ja selge avaldus ning mida käsitletakse kui paikapidavat väidet. Uskumustel on ka oluline koht folklooris üldiselt.

Kui vaadelda, kuhu alla uskumus žanrite seas asetub, leiame, et tegu on üsnagi omapärase žanriga. Covington Scott Littletoni väljatöötatud mudelis, mida Lauri Honko täiendas, on žanrid asetatud

viieks jagatud ruutu. Põhimõtteliselt püsivad žanrid (müüt, muistend, muinasjutt, ajalugu ja püha ajalugu) on siin paigutatud skaalale, milles ühelt poolt vastanduvad „faktiline“ ja „välja mõeldud“ kui kategooriad ning teiselt poolt „püha“ ja „ilmalik“ (Honko 2005: 17-21) (vaata lisa 1). Sellel asetusel kuulub uskumus püha ajaloo jaotuse alla ning on paigutatud äärmusesse, tegu on faktilise ja püha žanriga. See skeem loob kujutluspildi uskumuste tähtsusest ning suhtest teiste žanritega. On näha, et lisaks uskumuste tõena võtmisele on neil ka mõneti religioosne taust. Seetõttu võib ka väita, et uskumuste žanril on omaette väärtus nii tõe kui ka usundilise autentsuse suhtes. Lisaks toob Marjatta Jauhainen Littletoni ja Honko mudeli põhjal välja, et (rahva-) uskumus võrdub üleloomuliku reaalsuse võimalikkusega (Jauhainen 1998: 30). Ka see käsitlus lisab kaalu žanri faktilisusele. Uskumused on seega oluliseks faktoriks tegelikkuse jaoks, mis võib realiseeruda rahvapärime kaudu, maailmas, mida arvatakse olevat tõeline. Uskumuste kaudu avaldub üleloomulikkuse mõiste ning võib edasi kanduda maailma, milles elame.

Laura Stark-Arola on öelnud, et folkloorne tekst on kultuurilise diskursuse näitaja. Kui samal teemal on arvukalt folklooritekste, saab sellest välja lugeda traditsioonilisust, mis tähendab, et see esindab suulist pärimust. Samas väidab Stark-Arola sedagi, et folkloorset uskumust mitte ainult ei usuta, vaid ka vahendatakse inimeselt inimesele keele kaudu. (Stark-Arola 1998: 12). Niisiis saame tõdeda, et uskumused või uskumusteed (osa folkloorsetest tekstidest) ringlevad suulises jutupärimuses nii-öelda tõena, neid on räägitud või talletatud tõena. Teine väide lisab omakorda kaalu uskumuste tähtsusele, lisaks tõeks pidamisele neid ka vahendatakse teistele inimestele – uskumused levivad kui faktiline ja sakraalne žanr.

2.2 Uskumuste funktsioon

Võib väita, et igal žanril on ka oma funktsioon, mis kannab edasi selle žanri eripärasid ja kohta folklooris. Need funktsioonid võivad erineda, ulatuda erinevatesse žanridesse või olla neis samad, kuid funktsioonid ise on osa folkloorsetest protsessidest ja loovad pildi neist aru saamiseks. Funktsioon võib olla ka teksti osa, näiteks kuuluda sisu või mõtte edasikandmise juurde, või olla teisest küljest osa žanri esitusest ning kontekstist. Enne kui me saame midagi öelda folkloorsete uskumuste funktsiooni kohta, on tarvis siduda üleloomulik traditsioon sotsiaalsete rollide, väärtuste ja normidega (Honko 1989: 109). On oluline näha ja saada aru, kuidas folkloor ja üleloomulik traditsioon kajastavad ühiskondlikke aspekte või kuidas ühiskond on folkloori vorminud. Selle kaudu võivad ka välja tulla žanrite olulisused või eripärad, lisaks on võimalik vaadelda kas üleloomulik traditsioon on otseselt kontaktis sotsiaalsete nähtustega. Uskumused, nagu defineeritud, kannavad edasi tõepärast ja sakraalset traditsiooni ja väiteid, ning kui üleloomulik traditsioon on

tihedalt läbi põiminud sotsiaalsete arusaamadega, on seda enam ka uskumustel aktuaalset mõju ja seletavat tähendust.

Kaarina Koski on rõhutanud, et mistahes väited omandavad objektiivsuse ja kaalukuse kui me kuuleme neid mitu korda ja erinevatelt inimestelt (Koski 2008: 350). Sama kehtib ka uskumuste kohta. Eelpool toodi välja, et uskumused ringlevad suulises rahvajutus tõeste väidetena. Žanr on ühelt poolt faktiline, teisalt ka sakraalne ning mida rohkem seda vahendatakse, seda enam kasvab žanri kaalukus. Koski lisab, et uskumuste sisu on kasulik, kui see tõestab midagi selle maailma kohta (Koski 2008: 350). Siit võime järeldada, et kui uskumused on folkloorsetest žanritest kõige enam tõe kajastused, siis on nende vahendamine ka sotsiaalselt ja kultuuriliselt vajalik. Selle võibki välja tuua uskumuste vaat et olulisema funktsioonina.

Lisaks võib veel ühe uskumuste funktsioonina näha ka võõra või üleloomuliku tutvustamist ning defineerimist. Sageli on uskumused seotud üleloomuliku valdkonnaga ning asetuvad tuttava ja võõra vahelisse ruumi. See aga kandub edasi ka teistesse žanritesse, milles uskumused realiseeruvad. Nende seost teiste žanritega ja olulisust võõra ja üleloomuliku määratlustes on analüüsitud järgnevas alapeatükis.

2.3 Uskumuste seos teiste žanritega

Uskumused on ka tihedalt seotud teiste folkloori žanritega. Folkloorseid tekste vaadeldes leiamegi tihti, et uskumused on läbi põimitud erinevatesse žanritesse, uskumused esinevad kui midagi, mis lisavad žanritele kaalu või annavad hoopis uue aspekti, millest neid uurida. Uskumusteadete puhul on aga tegu olulise kategooriaga, mis on ühenduses ning millest võib leida seoseid mahukamate ja teist laadi žanritega.

Üheks žanriks, mis on uskumustega tihedalt seotud, on usundiline muistend. Usundiline muistend räägib tavaliselt põnevatest juhtumustest, mis näivad võimatuna või vähemalt ebatõenäolisena igapäevases elus. Osa nende meeldivusest kuulub aga tuttava ja võõra, ning põneva ja uskumatu vastandamisele. (Koski 2008: 337). Sellise definitsiooni võib ka siduda (analüüsitavate) uskumustega (nõidusest ja nõiaks saamisest), tihti on uskumustes kajastatud väited üleloomulike asjade või juhtumuste kohta, mis samuti näivad võimatuna või ebatõenäolistena meie igapäevases elus. Tekib kokkupuude tavalise ja ebatavalise vahel. Uskumused iseenda definitsioonis seletavad mingit konkreetset asjaolu või tõekspidamist, mis võib olla pealtnäha uskumatu või vähemalt väljaspool igapäevast tegevust. Lisaks võib igasuguseid üleloomulikke olendeid või üleloomulike võimetega inimesi (näiteks käesolevas töös käsitletavaid nõidu) või juhtumeid vaadelda võõrastena,

nad ei ole osa meie igapäevasest kaanonist või ühiskonnast ning asetsevad seega väljaspool argilist ja turvalisust. Sel juhul näeme samuti kokkupuudet tavalise ja ebatavalise vahel, tekib vajadus seletada tundmatut või üleloomulikku.

Uskumus folkloristliku kategooriana on tihti olnud seotud muistenditega, mille üheks peamiseks funktsiooniks on üleloomulike uskumuste edastamine ja kinnitamine (Valk 2012: 24). Linda Dégh ja Andrew Vázsonyi lisavad ka, et muistendeid suunati uskujatele, kes eeldasid saada kinnitust oma uskumuste kohta, ning mitteuskujatele, keda loodeti veenda uskumuse õigsuses (Dégh, Vázsonyi 1976: 100). Vajadus saada tõestust või vähemalt tuge teatud arusaamade kohta on käinud folklooriga käsikäes, vajadus, mis nõuab mingit sorti kinnitust väljaspool igapäevast elu asetsevate tõekspidamiste kohta. Tuttava ja võõra vahelist vastasseisu on muistendites kehtestatud ja toodud välja kui žanri ühte nurgakivi, uskumused esinevad neis üleloomuliku või võõra edastamiseks ja argilisuse konteksti asetamiseks. Uskumuste ühe osana võime näha vajadust üleloomuliku või võõra tuvastamiseks ja defineerimiseks ning selle edasi kandmiseks igapäevasesse tegutsemisse.

Lisaks kantakse muistendites ka edasi teatud tõepärasust, osutust, et lugu võib vaadelda kui autentset žanri ja rahvapärimust. Uskumused asetsevad žanri keskmes ning lisavad sellele olulisel määral kaalu. Linda Dégh ja Andrew Vázsonyi on jõudnud järeldusele, et muistendi uurijad on pidanud uskumusi asendamatuks osaks muistendi narratiivis (Dégh, Vázsonyi 1976: 94). Seega võibki näha, et uskumused on üheks märkimisväärsmaks aspektiks muistendite määratluses, andes neile lisaks tõepärase ja usutavama perspektiivi ning laiendades nendest arusaamist. Kokkuvõtvalt võib öelda, et uskumused lisavad kaalu muistenditele, üldine viide uskumustele on muistendile omane ja on selle kõige märkimisväärsim tunnus (Dégh, Vázsonyi 1976: 119).

Lauri Honko on toonud välja ühe probleemi uskumuste kogumises ja teiste žanrite hulka asetamises. Ta väidab, et üsna tihti on uskumus (rahvaluule) koguja looming. Koguja kuulis memoraati, aga talletas informatsiooni üldistatud vormis. Lisaks leidub ka kogujaid, kes käsitleksid materjali pigem uskumustena kui täpsete memoraat-tsitaatidena. (Honko 1989: 103). Säärane väärkäsitus asetab omakorda aga kogu materjali kahtluse alla. Tekivad küsimused, et mis on autentne ning mis on usaldusväärne. Eespool kirjeldatud Honko ja Littletoni mudelis asetseb memoraat kõige lähedasema žanrina uskumustele, kaldudes vaid veidi enam mittepüha ja väljamõeldu jaotuse alla, ent olles siiski teiste žanrite seast kõige enam püha ja faktiline, ning jäädes mõlemas alla vaid uskumustele (Honko 2005: 21). Žanrid on kahtlemata üksteisele väga lähedased, tihti võime memoraatidest leida inimeste räägitud lugusid uskumuste kohta. Vahe seisneb selles, et uskumused on normiliselt üldised ja otsesed väited, memoraadid aga seotud üheainsa inimese kogemusega. Honko lisab aga, et memoraatide baasil on meil võimalik taastada uskumuste sotsiaalne kontekst ning saada selle kaudu teada kellel ja millistel oludel oli üleloomulik kogemus,

kuidas seda tõlgendati ning kuidas see mõjutas käitumist (Honko 1989: 103). Seega näeme, et memoraadid näitavad olukordi, mil üleloomulik traditsioon või uskumus kerkis päevakorralisele valgusele ning kui sarnaseid memoraate räägitakse mitmeid kordi mitmete erinevate inimeste poolt, võivad nad läheneda kollektiivsele pärimusele hoopis autentsemal ja märkimisväärsemal viisil. Väited, uskumused või jutud omandavad niimoodi objektiivsema tähenduse, neid võib hoomata kui žanre, mis esinevad tõepäraselt või vähemalt tõepärasemalt. Mistahes žanritega aga uskumused on seotud, olgu selleks muistendid, memoraadid või midagi muud, lisavad nad teatud määral autentsust olles taustalt püha ja faktiline, rohkem kui teised rahvaluule žanrid.

3. Nõiaks saamise uskumused

3.1 Analüüsitav materjal

Käesolevas bakalaureusetöös uuritud tekstid pärinevad Eesti Rahvaluule Arhiivist. Kogu hõlmab nii sisulises kui ka geograafilises mõttes üpris laia valdkonda, materjal on temaatiliselt rikas ning ka tekstide taust ja kogumine varieerub. Siiski on tegu peamiselt uskumuste või memoraatidega, mida informandid on üles täheldanud ning mis on seejärel arhiivikogudesse talletatud. Tekstide analüüsil on töö autori eesmärgiks tekstide motiivide esile toomine, nende võrdlemine ja eripärade selgitamine. Lisaks on vaadatud, kuidas tekstid on seotud eelmistes peatükkides püstitatud teoreetilise raamistikuga ja religiooniajaloos esinenud ideedega.

Kuigi folkloorsed ja kristlikud vaated ning uskumused põrkusid mitmel märkimisväärsel tasandil, nagu eelnevates alapeatükkides on välja toodud, moodustavad nõidusega seotud uskumused ja tavad olulise osa eesti rahvapärимusest. Uskumused üleloomulike võimete valdamise ja teadliku kasutamise kohta ilma otsese kuradi abita seadis kristlikud õpetused kahtluse alla ning olid seega ka religiooni leviku ja autoriteedi probleemkohtadeks. Sellest hoolimata leidub taoliste uskumuste kohta Eesti Rahvaluule Arhiivis üsnagi palju materjali, mis on enamjaolt üles märgitud 19. ja 20. sajandil.

Otseselt nõiaks saamise kohta leidsin Eesti Rahvaluule Arhiivis 74 teksti, mis hõlmasid erinevaid motiive ning sisulisi aspekte. Käesolevas uurimustöös ongi neid tekste analüüsitud. Lisaks on arhiivi talletatud hulgaliselt tekste mitmesuguste üleloomulike võimete ja oskuste kohta (näiteks ussisõnade või kurja silma valdamine), ning edu või rikkuse saavutamisest maagilisel moel (näiteks jahiõnne tagamine armulaua leiba tulistades või kuradiga lepingu sõlmimine rikastumise eesmärgil). Neid ei ole käesolevas töös analüüsitud, kuna need pole otseselt seotud töö uurimisvaldkonnaga, mille keskmes on nõid kui teatud ühiskondliku staatusega maagia ekspert. Analüüsitavate materjalide korpuse moodustavad niisiis 74 teksti, uskumused, mis väidavad otse, kuidas saada nõiaks, mitte ei viita kaudselt, teiste motiivide või mõne muu mooduse läbi, kuidas üleloomulikke võimeid omandada. Need tekstid kuuluvad žanriliselt uskumuste alla, esinedes seega kui otsesed ja üldised väited, mille paikapidavuses ollakse veendunud ja mille kaudu on võimalik üleloomulikkuse manifesteerumine tegelikkuses. Lisaks esineb vähesel määral muid žanre, näiteks on mõni tekst talletatud memoraadi vormis, ent uskumuse tuum on jäänud samaks. Käesolevas töös on sellised juhtumid erandlikud, valdavas enamikus on žanriliselt tegu siiski uskumustega.

3.2 Nõiaks saamine

Bakalaureusetöö järgneva osa eesmärgiks on uurida ja analüüsida seda, milliseid uskumusi leidub arhiivis nõiaaks saamise kohta ning paigutada need uskumused töö ajaloolise ja teoreetilise raamistiku konteksti. Arhiivitekste on liigitatud nõiaaks saamise teema ja motiivide järgi. Käesolevas uurimustöös esinevad nõiaaks saamise viisid on vastavalt valge märaga seotud uskumused (valge mära saba alla kõhimine, 23 teksti; saba alla suu andmine, 1 tekst; ning saba alla aevastamine, 1 tekst) ristteel vilistamisega seotud uskumused (2 teksti), kirikuga seotud uskumused (kirikulaulu viisi laulmine, 1 tekst; või meieisapalve lugemine, 2 teksti), lapse imetamisega seotud uskumused (24 teksti), lapse sündimisel hammastega seotud uskumused (9 teksti), nõidussõnade pealtkuulamine (2 teksti), erinevate loomadega seotud uskumused (4 teksti) ning väike kogus muude viiside teel nõiaaks saamise uskumusi (5 teksti).

Lisaks on ka analüüsitud uskumusteadetes mitmeid motiive, mida võib käsitleda tekstide kontekstiliste ja intertekstuaalsete osadena. Need motiivid esinevad erinevates tekstides, seovad neid ning täidavad ka sümbolite osa, omades laiemat tähendust ja tausta. Täiendavalt osutavad need motiivid mõnele muule sõnale, mõttele või kontekstile, mis rõhutavad motiivi ja tekstivahelist seotud tähendust ning millel on seega omakorda väärtus antud tekstides. Käesolevas töös on nendeks motiivideks vastavalt neljapäeva õhtu, valge mära või hobune, (saba alla) kõhimine, suudlemine või aevastamine, number kolm, risttee, vilistamine, kirikulaul või meieisapalve, lapse sünd ja imetamata jätmine ning seos erinevate loomadega. Lähemalt seletatakse neid motiive erinevate uskumuste raames.

Kui esmalt vaadata võrdluseks nõiaaks saamise uskumusi soome rahvausundis, võttes aluseks Marjatta Jauhiaineni uurimuse, siis ilmneb, et uskumused jagunevad kolmeks, vastavalt nõia isikule ja võimetele. Esimeseks tüübiks on tark (*sorcerer*, soome keeles *tietäjä*), kes saab võimed sünnipäraselt (sünnib hammastega) või omandab need õppides. Ta teenib targa õpilasena (*apprentice*) kirikus, surnuaias või kaugel Lapimaal, kusjuures ei tohi ta olla hirmutatud millestki, mida ta näeb või kogeb. Teiseks tüübiks on ravija, kelleks saadakse vainukõie (*treasure worm*) puudutamise tulemusel. Kolmandaks tüübiks on nõid, kelleks saadakse kuradiga lepingu sõlmimise tulemusel – leping peab olema kinnitatud sõlmija verega. (Jauhiainen 1998: 134-135). Kuigi käesoleva uurimustöö raamistikus ei ole taoline kolme nõia tüübi eristamine võimalik, leidub ka siin töös analüüsitavates uskumustes mitmeid motiive, mis on sarnased Jauhiaineni poolt välja toodule. Eelkõige tekib seos kuradi kujutamises ning sümbolites või motiivides, mida temaga seostada saab.

3.2.1 Valge märkega seotud uskumused

Kõige sagedamini esinev uskumus nõiaaks saamise kohta väidab, et selleks tuli kolmel järjestikusel neljapäeva õhtul valge märke saba alla kõhida. Uskumusteadete sisuline tuum oli kõigil kahekümne kolmel tekstil sama, nagu on järgnevalt välja toodud.

Kes nõiaaks tahab saada, peab kolmel nelja päeva õhtul valge märke saba all kõhima.

(H III 23, 823 (7) < Vigala, Päärdu)

Kolm neljapäeva õhtut, valge märke ning kõhimine on stabiilselt korduvad motiivid. Keeleline kirjapanek ning sõnakasutus võivad erineda, näiteks on mõned uskumusteaded pandud kirja murdekeeles, mõned aga mitte, ent põhilised motiivid on uskumusteadetes samad. Lisaks, kui mõnel juhul on ka muid motiive lisandunud, siis nimetatud kolm on jäänud aga igal juhul muutmata. Järgnevalt on välja toodud neli varianti, milles mõni sisuline motiiv on juurde lisandunud. Viies ja kuues välja toodud uskumusteaded erinevad aga tegevuse poolest, kõhimise asemel tuleb aevastada või suud anda (nende kahe erandiga koos esines valge märke uskumus 25 korda).

1) *Taheti nõiaaks saada, siis pidi kolmel neljapäeva õhtul valge märke saba alla sülitama ja kõhitama.*

(H II 22, 628(i) < Halliste)

2) *Kes nõiaaks tahab saada, se peab järke mõda kolmel neljapäeva õhtul valge märke kõhu alla kõhima.*

(H III 2, pag. 38 (II) < Haljala, Vihula v.)

3) *Kui keegi nõiaaks tahab heita, siis peab ta kolme neljasp. õhtul kolm korda valge märke saba alla kõhima ja 3me ristee peal käiima.*

(H II 54, 568 (82) < Vigala)

4) *Kes nõiaaks tahab saada, peab kolm neljapäeva õhtud valge märke saba alla kõhima ja kolm risti talli ukse peale tegema.*

(E 1458 (53) < Tarvastu)

5) *Kuidas nõiaks saada, selleks tuleb kolmel neljapäeva õhtul a' 3 korda valge mära saba alla aevastada.*

(ERA II 6, 597 (34) < Rapla, Kabala, Suurküla)

6) *Kes targasse või nõiasse tahab saia, peab kolmel kuuvalgel nelläpä õhtul valge mära hanna alla suud andma.*

(H III 16, 398 (2) < Poolamaa < Tarvastu)

Esimese variandi puhul on lisandunud kõhimisele ka sülitamine. Teisel variandil on aga saba alla kõhimine asendunud kõhu alla kõhimisega. Kolmandal juhul tuleb kolme risttee peal käia, kuigi pole otseselt seletatud, kas kõigi ristteede peal tuleb valge mära saba alla kõhida, või tuleb ristteedele eraldi pärast kõhimist minna. Neljanda variandi puhul tuleb valge mära saba alla kõhimisele lisaks ka kolm risti talli ukse peale teha. Kõigi nimetatud variantide puhul tuleks märkida, et tegu on erandlike uskumusteadetega, variandid esinesid igaüks ühe korra. Kolmanda ja neljanda uskumusteate puhul on ka märkimisväärne see, et nii ristteele käimist kui ka talliuksele ristide tegemist tuleb mõlemat läbi viia kolm korda. Tekste, milles kolm peamist motiivi olid muutmata ning neile midagi ei lisandunud, oli seega 19, neli välja toodud lisa järgisid sama liini, ent igaühel esines lisatud motiive. Lokaaltraditsiooni silmas pidades oleks ehk huvitav märkida, et kuigi uskumusteaded olid kogutud erinevatest kohtadest, pärinesid kogunisti viis teksti kahekümne viiest Vigalast. Viiendas variandis on kõhimise asemel tegevuseks aevastamine, see oli ka üheks kahest ainsast variandist, mille kohaselt kõhimise asemel tuli midagi muud teha. Viimases, kuuendas variandis on aga tegemist saba alla suu andmisega, samuti üsnagi märkimisväärne tegevus, mida käsitlet allpool.

Olemuselt on peamistel motiividel aga ka laiem tähendus ja taust, mis tuleks uskumuste mõistmiseks kindlasti analüüsiks välja tuua. Kontekst tekib siinkohal seoses rahvauskumustega kuradist. Alapeatükkides 1.3 (Nõia isik) ja 1.5 (Nõia suhe kuradiga) toodi välja paganlike usundite ja kristluse vastandamine ja sellest vastandusest tingituna ka kristlik tõekspidamine, mille kohaselt üleloomulikud võimed said tulla vaid kuradilt. Lisaks käsitleti ka paganlike usundite kristluse poolt demoniseerimist ning nõidade ja tarkade diaboliseerimist. Nende arusaamade raamistikus on aga võimalik edasi vaadata käsitluse all olevaid uskumusteateid. Ülo Valk on toonud välja, et kuradi võime ilmuda valge hobuse kujul oli Eestis traditsiooniline uskumus (Valk 1996: 116). Seega võib näha käesolevas töös analüüsitavates uskumusteadetes valge mära ja kuradi vahel otsest seost. Kõhimine valge mära saba alla oli tegevus, mille tulemusena saadi nõiaks, seda võib ka näha kui

mingit tegevust kuradiga seoses, inimene, kes saab nõiaks, viib läbi teatud toimingu, mille tulemusena ta üleloomulikud võimed omandab. Valk lisab ka, et hobuse sabaaluse suudlemine võib olla seotud ebasünda suudlusega nõidade sabatil, tuntud keskaegse rahvauskumusega, mille kohaselt nõiad avaldasid sel viisil oma isandale (kuradile) austust. Teisest küljest pole seda uskumust Eestis üles täheldatud ning ei ole mingeid tõendeid selle kohta, et 19. sajandi Eesti talupojad tõlgendasid seda sorti maagiat hobusega kui sümboolset pakti kuradiga. (Valk 1996: 116). Sabaaluse suudlemine esineski uskumusteadetes vaid ühe korra, olles sellega erandiks. Sellegipoolest et saa aga vaielda, et sabaalune on ebasünnis koht ning kuigi sinna kõhimine ei ole nii sündsusetu kui suudlemine, on uskumuse motiiv (sabaalune kui koht) jäänud siiski samaks. Viimase motiivina tuleks välja tuua nõiaks saamise tegevuse aeg. Neljapäeval on eesti rahvausundis oluline roll, nädalapäevaga on seostatud mitmeid uskumusi. Põhjalikult on neid uskumusi analüüsinud Mall Hiimäe, kes väidab, et neljapäev on väga suure maagilise kandvusega nädalapäev, mil rõhuasetus on õhtustel toimingutel. (Hiimäe 2006: 65). Lisaks maagilisele taustale peeti neljapäeva ka pühaks, tegemist oli sarnaselt pühapäevale päevaga, mil valitses töökeeld. Samuti on Hiimäe märkinud, et nõidumise eriti oluliseks ajaks on peetud neljapäeva õhtut. (Hiimäe 2003). Neljapäeva õhtu ja maagilisuse ühendus on ka oluline selle poolest, et neljapäeva õhtu usuti olevat sobiv aeg kuradi väljakutsumiseks (Valk 1996: 116). Seega saab näha, et ka aeg on väga sümboolne ning mitte lihtsalt juhuslik. Nii töötegemise keeld kui puhkepäev seostuvad rahulikkuse ja vaikusega, ning kuradi väljakutsumine ja nõiaks saamine sellel ajal on kui turvalisuse raames võõrandumine. Õhtut kui pimedat aega tuleks samuti seostada pigem kuradiga. Seetõttu võib ka näha, et kuigi üheski uskumusteadetes pole nimetatud, et nõiaks saadakse kuradi abiga, on seos siiski kuradi ja nõidade vahel motiivide konteksti näol olemas. Eeldada, et kõik nimetatud motiivid ja nende seos kuradiga oleksid ainult juhuslikud, oleks ehk liialt ekslik. Viimasena tuleks ka võrdluseks võtta Ankarloo ja Henningseni märkuse (vaata 1.5), et nõiakunsti teoloogiline seletus, mille kohaselt nõidus on kuradiga lepingust tulenev vägi, ei olnud Eesti talurahva poolt alati vastu võetud. Välja toodud märkus käis 17. sajandi Eesti kohta, uskumusteaded on aga suurel määral kogutud 19. ja 20. sajanditel. Ühe võimaliku seletusena võib näha uskumuste põimumist. Motiivid või nende tähendused võivad olla hilisemal ajal lihtsalt muutunud või neile omistati uusi tähendusi. Näiteks isegi kui ei usutud, et nõiakunsti jaoks on vaja pakti kuradiga, seostati valge mära suudlemist või tema saba alla kõhimist ikkagi kuradiga. Ka neljapäeva õhtu märgib aega, mil kuradit välja kutsuti, ning tõsiasi, et antud motiiv oli olemas kahekümne viies uskumusteadetes, võib samuti osutada seosele kuradiga. Kokkuvõttes, kuigi üheski variandis ei ole mainitud otseselt kuradit või lepingut temaga, on kuradiga seotud taust siiski märkimisväärne ja tähendusrikas.

3.2.2 Ristteel vilistamisega seotud uskumused

Teise uskumuste variandina esines kolmel neljapäeva õhtul ristteele minek ning seal vilistamine. Antud moodus esines küll vaid kaks korda ning mõlemad variandid olid üpris erisugused.

1. *Kui tahad nõiaks saada siis pead kolm neljapäeva ohtud valge hobuse seljas rist tee peale sõidma ja kolm kord vilistama.*

(H II 3, 757 (1) < Maarja- Magdaleena, Vara v)

2. *Keis nõijas tahd saiija tu mingu kolm nelläpaa õdakut rist tii arute pääle ja vilistägu sääl egä käimise aigu kolm kõrd, sis tule vana juutas manu ja oppes kuis nõija võip saiija, kui tema muud varandust tahd saiija, sis sa toda ka tonti käest.*

(H III 22, 133 (6) < Otepää, Palupera)

Mõlemad variandid on erilised, kirja pandud murdekeeles ning omavad sarnaseid motiive. Esimese uskumusteate motiivideks on taas kolm neljapäeva õhtut, valge hobune, sedakorda tuleb hobuse seljas küll sõita, risttee ning seal kolm korda vilistamine. Teise variandi puhul hobust ei ole, tuleb vaid ristteele minna ning seal vilistada. Erinev on aga juuda või tondi ilmumine, kusjuures võib arvata, nende näol on tegu kuradiga, kellelt võimed omandatakse.

Kolm neljapäeva õhtut on sama motiiv, mis esineb ka eelnevates uskumusvariantides, kus on juttu valge mära saba alla kõhimisest. Esimeses variandis on valge hobuse peal sõitmine ehk vaid sümboolne, hobune küll esineb, aga erinevalt valge märaga seotud uskumustest (3.2.1) tema saba alla ei kõhita. Vilistamine seevastu on uus motiiv, olles siiski mõneti analoogne tegevus kõhimisega. Antud kahes variandis võib vilistamist näha kui viisi kedagi välja ehk esile kutsuda. Teises variandis tulebki kas siis kurat või mõni muu üleloomulik olend. Uskumuse lisana on ka välja toodud võimalus lihtsalt varandust saada, see motiiv puudus ka kõigist teistest vaatluse all olevatest uskumusteadetest. Märkimisväärsemaks motiiviks on aga nendes variantides risttee. Koht on üsnagi sümboolne ning seda võib samuti näha kui tähendusrikast aspekti. Martin Puhvel on toonud välja, et rahvausundis on teede lõikumisega kaasnevate ja müstikast koormatud assotsiatsioonide õhutaja segadus- ja hämmeldustunne otsuse langetamisel, milline tee on õige. Inimeste eksiteele viimine on aga kuradi traditsiooniline eesmärk. (Puhvel 2009: 66-67). Seega võib näha, et risttee märgib kahekordset segadustunnet. Esmalt tuleb inimesel endal leida õige tee ning teisena mitte lasta end kuradist mõjutada. Seetõttu on ka sümboolne, et nõiaks saamiseks tuleb langetada valik, millist teed järgida, kas tuttavas keskkonnas asuvat või seda, mis viib eemale, võõraste kohta. Samuti avaldub

eesti folklooris paikse talurahva mõttemaailm, kes tunneb väga hästi oma koduümbrust, kuid kelle ebakindlus kasvab, kui tuleb kodunt lahkuda (Valk 2011: 41). Rahvausundis leidub palju teeasumise ended ja hädade ärahoidmise abinõusid. Samapalju kui oli endeid, olenes aga ka valikust, mis langetati. Ristteed olid kohad, mis asusid normaalsusest eemal, erinevate kohtade kontaktis, kus tuli langetada valik, kuhu edasi minna ning mida teha. Risttee võib tähistada ka erinevate maailmade kokkupuutekohta. Õist ristteed võib aga näha turvalisuse ja tavalisuse kontekstist väljaspool seisva võõra kohana. Julio Caro Baroja toob välja keskaegsed uskumused, mille kohaselt olid õistel pimeduse tundidel kristlastele kõige ohtlikumaks kohaks ristteed, kohad kus nõiad ja targad neetutega kohtusid ning kurat neid juhatas (Baroja 1974: 73). Töö eelnevas osas oli nõia ühe definitsioonina välja toodud võõra isik (vaata 1.4). Seega on ka asjakohane, et nõiaks saadakse võõras või võõristust tekitavas paigas. Õine risttee asub salajase kohana kusagil eemal, see on paik, mis toob omavahel kokku erinevad maailmad, näiteks meie igapäevase maailma ning võõra, seletamatu teispoolisuse. Õine aeg, nagu ka eelnevate variantide puhul, lisab salapärasust, eriti kui tegu on ajaga, mis usuti olevat sobivaks kuradiga kohtumiseks. Seega on nõia saamise jaoks vaja eemalduda igapäevasuse kontekstist, enesele tuttavast keskkonnast ning selle läbi omandada nõia võimed.

Viimase olulise motiivina tuleks välja tuua kolmarvu. Ka eelnevates uskumusteadetes oli kolm esilekerkivaks motiiviks kui tegevuste kordusi märkiv arv. Sel arvul võib olla mitu tähenduseseost. Kolm on nii-öelda maagiline number ja rahvaluules üsnagi tuntud motiiv. Näiteks tuleb muinasjuttudes teatud tegevusi kolm korda läbi viia või on tegelasi kolm. Peamine intertekstuaalne motiiv, mis paljusid tekste ja žanre seob, on kolm kordamist. Kolm korda valge mära saba alla kõhimine või ristteele minek on antud uskumusteadetes samuti üsnagi sümboolne. Esiteks on kolm nädalat (kolm neljapäeva õhtut) pikk aeg ning nõuab tegevusele pühendumist. Kui üleloomulikke võimeid saaks omandada üheainsa korraga, ei nõuaks see psühholoogiliselt erilist pingutust. Kolm korda tegevuse läbi viimine tähendab aga teatud pühendumist ning ka mõnel määral heidutavat katsumust. Kolme järjestikuse nädala vältel tuleb olla oma otsuses kindel, mis tähendab, et esmapilgul tundunud hea mõte ja meelelaad võivad üle minna ning nõia saamise protsess võidakse pooleli jätta. Alapeatükis 1.4 käsitleti ka nõia isikut võõrana ning nõia saamise protsess on seega otsekui ka võõraks saamine ehk võõrandumine. See tähendab tuttavast ja turvalisest keskkonnast välja astumist, senise argimaailma tegelikkuse hülgamist ning staatuse muutust, sest nõida kardetakse. Ning kuigi eesti rahvapärimeses ei olnud nõia või targa isikul taolist negatiivsust kui kristlikus demonoloogias, olid üleloomulike võimetega isikud siiski ebatavalised ja kaldusid ühiskondlikust normist kõrvale. Nende aspektide tõttu võib ka näha nõia saamiseks vajalikku kolme neljapäeva õhtut kui proovilepanekut, kus isik peab ilmutama tahtejõudu ja iseendale

kindlaks jääma.

3.2.3 Kirikulaulu ja meieisapalvega seotud uskumused

Üheks märkimisväärsemaks aspektiks nõiaks saamise uskumuste seas oli kirikulaulu ja meieisapalve esinemine. Rahvalike uskumuste ning kiriku vastuolu avaldub nendes variantides ehk kõige otsekohesemalt. Eelnevalt välja toodud problemaatiline seos nõiduse ning kuradi vahel esineb varjatud kujul ka siin. Kuigi eesti rahvausundis ei olnud nõiaks saamise jaoks kuradi abi vaja (vaata 1.5), esineb siiski kirikulaulu ja meieisapalvega seotud uskumustes nõiaks saamisel vastasseis kirikuga.

1) *Kui keegi ööse unistades laulab mõnda kirikulaulu viit ja kui kuulja seda hommikul võib järel laulda, siis peab kohe nõiaks saama.*

(H II 21, 222 (7) < Vaivara, Kurdu v.)

2) *Kes tahab nõiaks saada, peab kolma neljapäeva õhtud järgis valge hobuse suba all tagatsi pidi ühe hingega „issameie“ ära lugema, kolm kord järgimööda.*

(H Mapp 950 (9) < Venemaa, Ozernitsa)

3) *Kes esimest korda laua kiriku läheb, ja leiva ja viina andmise vahel Issa meie ära loeb, sellest saab nõid.*

(H III 9, 449 (96) < Ta-Maarja, Vasula)

Esimese variandi puhul torkab silma mitu motiivi. Taas on ära märgitud öine aeg kui esimene niioelda kokkupuutepunkt. Kirikulaulu viisi peab kuulama justnimelt öösel ning hommikul tuleb see järgi laulda, seejärel on võimalik omandada nõia võimed. Samuti nagu ka eelmises alapeatükis (3.2.2) on ka siin juhul välja toodud ajaline nõue, kuigi vähem komplitseeritud kujud. Nimelt peab hommikuks kirikulaulu viis meeles olema. Teise variandi puhul tekib otsene seos valge märkega (3.2.1), ent erinevalt kõhimisest tuleb siin hobuse saba all meieisapalvet lugeda. Taas esineb motiiv korduvast tegevusest kolmel neljapäeva õhtul ja varjatud seos kuradiga. Viimases variandis on tegu samuti meieisapalve lugemisega, mis peab toimuma kirikus läbiviidava talituse ajal.

Antud motiividel on aga ka laiem tähendus ja taust – eelkõige kirikulaulu ja meieisapalve olulisus ja sakraalsus kristlikus kontekstis. Kirikulaulu kuulus jumalale austuse avaldamise juurde jumalateenistustel ja teistel vaimulikel talitustel, meieisapalve on aga üheks tähtsamaks loetavaks

palveks. Seetõttu on ka mõneti sümbolne, et neid tuleb nõiaks saamise jaoks laulda või lugeda. Carolina Pihelgas on toonud välja, et üks religioosse sünkretismi eredamaid näiteid eesti rahvausundis on meieisapalve kasutamine maagilistel eesmärkidel. Talurahva seas ei olnud erandlik see, et inimesed järgisid pragmaatilistel kaalutlustel nii kristlikke kui ka maagilisi võtteid. Samas tuleb märkida, et meieisapalvega sündmusi soodsas suunas mõjutamisel võis olla tavainimese jaoks nii maagiline kui ka religioosne tähendus. (Pihelgas 2013: 30-31). Pihelga järgi on meieisapalvel seega oluline osa rahvalike ja kiriklike tõekspidamiste kokkupuutes. Tavainimesed kasutasid meieisapalvet nii kristlikus kui ka paganlikus usundis ning võib näha, et nende jaoks oli tegu täiesti praktilise tegevusega, mõeldud ei olnud religioonide konfliktile, vaid teatud probleemi lahendamisele (Pihelgas toob välja, et meieisapalve oli osaks erinevate ravi- ja kaitseloitsudest).

Nõiaks saamisel on meieisapalvel aga nii-öelda inversiooni loov roll. Kristliku palve läbi üleloomulike võimete omandamine pööras palve eesmärgi ja kasutuse tagurpidi. Stuart Clark väitab, et inversiooni võib käsitleda patumaailma tunnuseks, milles negatiivsed omadused domineerisid positiivsete üle ning asjade tavalised rollid ja suhted pöörati ümber (Clark 1997: 71). Kuradi valitsetav maailm oligi nii-öelda anti-maailm, milles kristlikud tõekspidamised olid asendunud nende teotatud vastetega. Taoline vaade seostub otseselt meieisapalve inversiooniga. Üheks palveteksti ümberpööramise põhjuseks võib pidada kujutelmi teispoolsusest kui tagurpidi, ümberpööratud maailmast (Pihelgas 2013: 38). Nõiaks saamiseks palve lugemist võib aga ka vaadelda sellest küljest, et nõiad tegid kõike tagurpidi (Clark 1997: 15). Seega on ka omane, et nõiaks saamiseks tuli samuti mingi (kristlik) tegevus ümberpööratult läbi viia.

Tegemist on niisiis pea peale pööratud religioosse tavaga, kristlike sümbolite teotamisega. Kui kristlikus kontekstis said üleloomulikud võimed tulla vaid kuradilt (vaata 1.3 ja 1.5), siis käis nõiaks saamisega kaasas ka jumala võimu vähendamine ning sellest lahti ütlemine. Meieisapalve lugemist ning kirikulaulu viisi laulmist võibki seega näha kui jumalast lahti ütlemist ning kuradi poolele üle minekut, sest kristlikke aspekte on kasutatud nõiavõimete saamiseks. Nõidus läheb seega otseselt vastuollu kristlusega, kiriku tähtsus väheneb ning paganlike (või ketserlike, kiriku vaatenurgast) tavade osatähtsus suureneb. Kolmanda uskumuse puhul tuleb esile veel üks märkimisväärne aspekt. Nimelt on selles variandis tegutsemisekohaks kirik. Kui õist ristteed võib näha võõra kohana ning tavalisusest ja argisusest väljaspool seisvana, on kirik hoopis vastupidine. Kristliku õpetuse kohaselt oli kirik paigaks, mis on jumala erilise kaitse all ning seetõttu oli inimeste jaoks tegu üsnagi turvalise paigaga, nii psühholoogilises kui ka religioosses mõttes. Selle koha väärtus on aga antud uskumuses kahtluse alla asetatud. Nõiaks saadakse millegi läbi, mida tehakse kirikus. Seetõttu võib ka nõiaks saamist selle mooduse abil näha kui võõra asetumist turvalisse keskkonda. Kui Juri Lotmani järgi vähemus (ja vähemuse läbi võõrad) oli ka hirmu allikaks (vaata 1.4), siis ühe

koguduseliikme pöördumine kuradi poole püha talituse käigus esindab just sellist kartust demoniseeritud vähemuse ees. Taoline kristlike sümbolite rakendamine nõiduse teenistusse loob seose kuradiga, isegi kui teda ei ole antud uskumusvariantides nimetatud.

3.2.4 Lapse imetamisega seotud uskumused

Nõiaks saamiseks ei olnud aga ilmtingimata vajalik teadlikult mõni rituaal läbi viia, nõia roll võis manifesteeruda ka väga varajases eas. Säärased uskumused väidavad, et lapsed, keda imetati teatud perioodi pikkusel ajal, said nõiaks. Perioodi pikkuseks oli tavapäraselt kolm aastat, laps omandas nõiavõimed kui teda imetati järjestikku kolmel suurel neljapäeval või suurel reedel.

Kui ema last kolm aastad imetab, nenda et kolm suur nelja päeva, sis saiad nõid temast.

(H III 10, 535 (6) Saugate, Laatse)

Neljapäeval on eesti rahvausundis oluline osatähtsus (vaata 3.2.1) ning seetõttu on ka omane, et maagilise kanduvusega päev, mil kehtis töökeeld, on ajaks, millal imetamata jätmine võis esile kutsuda ootamatuid tagajärgi. Suur neljapäev on aga maagilise nädalapäeva eriline versioon, millel on oluline seos suure reedega. Siinkohal tuleks aga märkida, et lapse imetamisega seotud uskumustes on neljapäev suhteliselt erandlik aeg (ainult neljapäevaga seotud uskumusi oli vaid kolm). Samapalju on ka uskumusi suure neljapäeva ja suure reede koosnimetamise kohta (kolm).

Kes kolm suurt riidit-nelläbet om imenu, sest saa nõid (mis ta suuv, sii sünnis.)

(H II 25, 2b (269) < Helme)

Suure reede suhtes on tegu märksa mõjuvõimsama päevaga. Kristluses on päev seotud Kristuse ristilöömisega, olles üheks olulisemaks kiriklikuks tähtpäevaks. Seetõttu on ka mõneti iseloomulik, et enamik arhiiviuskumusi väitsid, et ajaks pidi olema justnimelt kolm suurt reedet. Mall Hiimäe ongi ühe keskse suure reedega seotud uskumusena välja toonud, et kui last kolm suurt reedet järgimööda imetatakse, siis saab sest lapsest suur nõid (Hiimäe 1981: 216). See tuum kehtib ka kõigis kaheksateistkümnes analüüsitavas uskumuses.

Kui last kolm Suur-Reedet imetatakse, siis saab tast nõid.

(E 80263 (4) < KV Tõrva Ühisgümn. < Helme)

Näitetekst esindab üht mõjukamat nõiakssaamine uskumust eesti rahvapärimuses (sagedamini esines ERA kogudes vaid valge märkega seotud uskumus). Antud uskumustüübis on ka mitmeid motiive, mida tasub lähemalt uurida. Last peab imetama kolmarvuga seostuval perioodil, mille keskmises asetseb suure reede tähtpäev. Järgnevalt on välja toodud kolm varianti, millel oli läbivatele motiividele lisaks veel mõni aspekt.

1) *Kes 3. suurel reedel oma last imetab, siis olla see õnnetu päev – siis saada sest lapsest nõid.*
(H II 57, 450 (69) < Ambla)

2) *Kui laps kolm suurt Reeded emarinda imeb siis saada sellest lapsest nõid.*
(T. Viedemann. ERA I 4, 33 (140) < Tallinn)

3) *Laps, kes on imenud 3 Suurt-Reeded ema rinda saab nõiaks (on nõid) ja kui lapsele anda enne emarinnast võõrutamist viimane kord rinda läbi värava siis on laps väga tugev (tark) nõid.*
(E. Pintsak. ERA I 4 64 (64) < Halliste, Abja jo, Laatre v.)

Esimene variant annab tunnistust sellest, et suurt reedet on eesti rahvausundis peetud õnnetuks tähtpäevaks. Teise (ja kolmanda) variandi puhul on märkimisväärne aga siinkohal märksa olulisem motiiv – emarinnast imetamine. Motiiv on kahetine ning esineb lahknevalt. Kahekümne neljast uskumusteatest (nii suure neljapäeva kui ka suure reede variantides) on nimetatud emarinnast imetamist viiel korral, ülejäänud üheksateistkümnes uskumusteates on jäetud lahtiseks see, kes on lapse imetajaks. Oluline on see mitmel põhjusel. Esiteks pole kindlaks määratud, kellel lasub nii-öelda süü või eksimus lapse nõiaks saamisel, on selleks ema, lapsele määratud amm või hoopis keegi võõras, kes salaja last imetab. Võimalik on ka olukord, mil laps saab nõiaks ilma vanemate teadmise ja kaitseta. Kui last imetab amm või keegi võõras, eriti vanemate teadmise, pole neil võimalik nõiaks saamist ära hoida. Lisaks võib ka esile kerkida juhuslikkuse tegur, näiteks läheb emal (või kellelgi teisel) lihtsalt meelest uskumus või mitu korda on last juba imetatud. Teiseks on ka tegu olukorraga, mil nõiaks saamine ei olene saajast endast. Kui muud uskumused on seotud vaba tahtega (näiteks valge mära saba alla kõhimine, ristteel vilistamine jm.), siis lapsest endast ei olene midagi, nõiaks saajal ei ole valikut ega võimalust omaenda tulevikku määrata. On võimalik, et lapse vanemad otsustavad, et lapsest saab nõid ning seega teadlikult imetavad teda kolm suurt (neljapäeva-)reedet järjest.

Reede puhul tuleks veel märkida, et eesti rahvausundis on see kõige õnnetum ja halvem päev.

Lisaks kehtis erinevate tööde tegemise keeld. (Hiimäe 2006: 69). Nõiaks saamise seos reedega märgib seetõttu ebaõnnestumist õnnetul päeval, mille vältimiseks tuli olla erakordselt tähelepanelik. Suure reedega tekib aga seos Kristuse ristilöömise ja nõiaks saamise kaudu kuradile pühendumise vahel (eriti kui märkida, et ka kõik paganlikud nõiad olid kristlikust vaatepunktist kuradi järgijad, vaata 1.5). Tegemist on päevaga, mil Kristus pandi kannatama ning seetõttu on ka omane, et taolisel päeval kasvab kuradi võim ning omakorda nõrgeneb taevaste jõudude kaitse.

Kolmanda variandi puhul märgitakse, et lapsest on võimalik teha väga tugev nõid või tark kui teda viimane kord imetada läbi värava. See võimalus on emal, mistõttu võib ka arvata, et leidus inimesi, kes muutsid teadlikult oma lapsed nõidadeks. Olulisem on aga värava motiiv. Tegu on üle lävepaku tulekuga, nõid tuuakse koju sisse (või viiakse välja). Esimese võimaluse puhul on olukord üsnagi sümboolne, võõras (vaata 1.4) tuuakse kõige tuttavamasse ja turvalisemasse kohta sisse. Teadlikult läbi viies on säärane protsess psühholoogiliselt üsnagi eriline, kuna võetakse vastu otsus kasvatada oma last võõrana tuttavas keskkonnas. Teise võimaluse, väravast välja viimise, puhul on tegu samuti erilise olukorraga, sel juhul viiakse aga võõras hoopis tuttavast keskkonnast välja, süvendades tema võõra staatust veel enam ning muutes ta tundmatuks ja võõraks veel enne, kui lapsel on kolm eluaastat täis saanud. Mõlemal juhul on aga lapsel üles kasvades ja kogu ülejäänud elu jooksul teatud stigma võõraks olemise näol. Ehk on see aga suurema võimu hind ning arvestades, et antud variant oli erandlik, ei olnud taoline uskumus ka väga levinud. Siiski on tegu ühe märkimisväärsema variandiga lapse imetamisega seotud uskumuste puhul.

Viimasena tuleks märkida ajaperioodi, mitte justnimelt suurt neljapäeva või reedet, vaid ajajärku, mis kestab kolm aastat. Kui valge märuga (vaata 3.2.1) ja ristteel vilistamisega (vaata 3.2.2) seotud uskumustes oli tegu kolme nädala pikkuse ajaga, siis lapse imetamata jätmisel on tegu kolme aastaga, mis on veelgi pikem aeg. Samas oli aga üsna lihtne meelde jätta, et laps tuleb rinnast võõrutada enne kolmandat suurt neljapäeva või reedet. Teisalt oli ka lihtne laps nõiaks muuta, tuli vaid kolmandal suurel neljapäeva või reedel teda imetada. Märkimisväärne on asjaolu, et vaid neljas variandis oli märgitud, et laps tuleb enne kolmandat suurt neljapäev-reedet imetamisest võõrutada, ülejäänud kahekümnes variandis väideti ainult, et laps keda imetatakse kolm suurt neljapäeva või reedet, saab nõiaks. Seega polnud enamikes uskumustes vajalik last kolm aastat järjest imetada, laps võis emarinnast võõranduda, ent siis imetati teda viimasel kolmandal aastal veel ühe korra. Niisiis on antud uskumus motiivide poolest erakordselt rikkalik, pakkudes rohkesti tõlgendusvõimalusi.

3.2.5 Lapse sündimisel hammastega seotud uskumused

Omapärased on uskumused, mille kohaselt nõiaks sünnitakse. Rahvausundis on levinud uskumus, mille kohaselt on võimalik nõiavõimeid omandada siis, kui ilmnevad teatud märgid. Arhiivimaterjalides leidis üheksa uskumust, milles toodi välja, et laps, kellel on sündides hambad suus, saab nõiaks. See on ka otseses seoses Marjatta Jauhiaineni välja toodud targa isikuga soome folklooris (vaata 3.2), ent analüüsitud uskumusteadetes sellist nimetust ei esinenud, saadi ikkagi nõiaks.

Kui laps sünnib ilmale hambad suus, siis sellest saab nõid.

(L. Birnbaum. E 64948 (26))

Kõigil üheksal uskumusteatel oli samasugune sisuline tuum. Ajaliselt oli tegu lapse sünniga, peamiseks motiiviks on siinkohal aga vastsündinul hammaste olemasolu. Kuigi antud uskumustüübis ei erine variantide motiivid märkimisväärselt ning põhiline motiiv hammaste näol on sama, esineb siiski ka mõningaid variante, mille kohaselt on uskumuse sisu veidi laiem.

1) *Sellest lapsest, kellel sündides hammas suus, saab pärastpoole suur nõid.*

(E. Mannov. E 18927 (15) < Jüri, Sausti)

2) *See, kes ambad suus sünnib, peab nõid olema.*

(Enda Ennist (1938). ERA II 189, 258 (111) < Reigi, Kõrgessaare v., Heigi k.)

Ainus muutuv motiiv antud uskumusvariantides oli nõiaks saamise aeg ning sedagi võib mõneti tõlgendavalt vaadata. Uskumuse näitetekst toob välja ebamäärase ajakäsitluse, mille kohaselt laps saab nõiaks. Samas pole aga kehtestatud, kuna nõiaks saamine toimub. Seitsmel tekstil üheksast esines sama motiiv, oli öeldud, et laps saab nõiaks, täpsustamata, millal see toimub. Esimeses lisamotiiviga variandis on aga otseselt väidetud, et lapsest saab nõid pärastpoole. Kuigi tegu on samuti üsnagi ähmase märkusega, on vähemalt kindel, et laps ei oma nõiavõimeid kohe sündides. See lisab omakorda mitmeid aruteluvõimalusi. Uskumustes ei ole öeldud, kas lapsel on kõigest soodumus nõiavõimetele ning tulevikus tuleb tal selle jaoks midagi muud teha (näiteks valge mära saba alla kõhida või midagi muud). Hambad suus sündimine võib seega olla kui pelgalt ennustus, nõiavõimeid ei omandata sündides, vaid hambad loovad suurenenud võimalused hilisemaks eluks. Teise tõlgenduse kohaselt võib arvata, et hammastega sündinul manifesteeruvad nõiavõimed kunagi hiljem iseenesest, ilma mingit muud protsessi läbiviimata, näiteks teatud elujärgus avastatakse, et vallatakse üleloomulikke võimeid.

Teise näite juures on aga vastupidiselt väidetud, et sündinu peab olema kohe nõid, mitte ei saa temaks hiljem. Tegu on üsna lihtsa, ehkki samuti tähelepanuväärselt erilise viisiga nõiavõimete omandamiseks – juba emaihus, enne ilmavalguse nägemist. Kuid kuna hammastega sündimine on oma loomuses juba ääretult ebatavaline, võib seda uskumust näha kui väheste õnnelike või õnnetute viisi nõiavõimete omandamiseks. Samas tuleb märkida, et antud uskumusvariant oli erandlik ning väide, et sündinu peab kohe nõid olema, et esinenud üheski teises analüüsitud tekstis. Ehk ei olnud uskumus lihtsalt sedavõrd levinud, kuid põhiline kese koondub ikkagi motiivi poole, mille kohaselt nõiavõimed omandatakse hiljem.

Hammastega sündimine on niivõrd harukordne, et see tekitab võõristust ja selliseid lapsi võib kahtlemata vaadata kui „võõraid“. Sarnaselt eelmises alapeatükis (3.2.4) analüüsitud kolmel suurel neljapäeval või suurel reedel imetatud lastega, kes saavutasid võõra staatuse üsna varajases eas, on ka antud uskumustüübi kõnealused ühiskondlikest normatiivipiiridest väljas. Lisaks on tegu ka nii-öelda märgitud inimestega, kelle puhul on näha, et tegu on ebatavaliste isikutega. Kui muude nõiavõime omandamise mooduste puhul (näiteks valge mära saba alla kõhimine või ristteel vilistamine) on võimalik nõiaks saanul hoida enda võimeid ja isikut salajas, siis hammastega sündinute puhul on kohe näha, kellega on tegu, ning mida neist usutakse tulevikus saavat. Seetõttu võib ka neil üles kasvades ümber olla „võõra“ loor, mis võib väljenduda süvenevas tõrjutuses. Viimase seosena tuleks välja tuua kolmel järjestikusel suurel neljapäeval või suurel reedel imetatud lapsed, kellele sarnaselt ei olene hammastega sündinutel nõiaks saamine vabast valikust, vaid üleloomulikud võimed omandatakse tahtmatult.

3.2.6 Nõidussõnade pealtkuulamisega seotud uskumused

Nõiaks saamise uskumustes oli üsnagi omapärane uskumus nõiavõimete omandamisest õpetuse pealtkuulamise kaudu. Tegu on seega uskumustega, mille järgi ei olnud vaja midagi muud teha kui vaid õigel ajal õiges kohas olla ning seeläbi üleloomulikud võimed omandada.

1) *Kui sõnu õppetakse teisele, kui teine juhtub vahelt ehk kõrvalt salamahti pealt kuulama, peab pealt kuulaja sõnad omale saama, ja sellele kellele õppetakse ei pea siis nende sõnadest midagid kasu olema.*

(E 1835 (203) < Risti, Nõva)

2) *Mui peremees oli kuuld, kui teine oli teisele õpetand kõrtsu laua ääres: (ta teind enese magama): Ma ei taha ta'ga enam tegemist teha, võta sa enese kätte. Lugend teisele ette. Me*

peremees ütles: Ma oleks ka nõiaaks saand, aga paar sõna jäi puudu. See mees ikka sai. See oli see äkse väljasaatmine. Ta ei ole saand vaimu sesse ühti, ta alati rääkis. Tal oli ikka see tuul käe küll, aga muist sõnu oli teadmata.

(R. Põldmäe ERA II 55, 439/40 (101) < Ridala, Võnnuv., Üsse k. (1932))

Märkimisväärsed on mõlemad variandid küll omal moel, kuid peamised motiivid on mõlemas samad. Läbivaks arusaamaks on see, et kui kõrvalt nõiaaks saamise õpetust kuulata, peab salaja kuulaja võimed endale saama. Rahvaluule arhiivis olevates teadetes on aga läbivaks uskumuseks ka see, et kui nõiasõnu kellelegi teisele õpetada, kaovad õpetajal endal võimed ära. Seega oli levinud uskumus, mille kohaselt võimete teisele inimesele avaldamine hävitas nende mõju. Selle uskumuse järgi oli ka nõiaaks saamine ühelt inimeselt teisele õpetamise kaudu veidi keeruline, kuna iga kord ei tahetud omaenda võimetest loobuda.

Esimese variandi puhul on tegu üsnagi sümboolse seigaga. Rõhutatud on salaja tegutsemise aspekti ning nii-öelda võimete varastamist algselt väljavalitud isikult. Uskumuse sisu põrkumine kristlusega on aga samuti ilmne. Kui kristlikus õpetuses said üleloomulikud võimed pärineda vaid kuradilt (vaata 1.3 ja 1.5) ning eespool ilmnes, et paljudes uskumustes saadi nõiaaks neljapäevaõisel ajal (vaata 3.2.1), on antud variandis tegu samuti salajaste asjaoludega. Märkida tuleb, et kummaski variandis ei ole mainitud kes see „teine“ (kes õpetab) on, tegu võib olla nii inimese kui ka mõne üleloomuliku olendiga. Seega, kui tegu on inimeselt inimesele õpetamisega, tekib põrkumine kristlike tõekspidamistega (võimed saavad tulla vaid kuradilt, mis tähendab, et nõiduse õpetaja või paganlik nõid peab olema tema teener), ning kui tegu on kuradiga, kes sõnu õpetab, on samuti seos ilmne. Teine variant on tähelepanuväärne aga selle külje pealt, et tegu on memoraadiga. Lauri Honko tõi välja probleemi, mille kohaselt paljusid memoraate talletati üldistavalt uskumustena (vaata 2.3), seega on ehk isegi ootuspärane, et arhiivitekstides esines uskumusteadete seas erandina üks memoraat. Antud memoraadis on küll käsitluse all olev uskumus esindatud, nõiasõnade omandaja oleks isik, kes neid salaja pealt kuulas. Salajasusele lisab kaalu ka asjaolu, et kuulaja teeskles, et ta magab. Märkimist väärib selles variandis ka aspekt, et nõiasõnade õpetaja ei soovi nendega enam mingit tegemist teha ning nõiasõnadest vabanemise hinnaks on nende edasi õpetamine. Sellest variandist ilmneb ka uskumus, mille kohaselt nõiavõimete avaldamine teisele isikule tähendas õpetajale endale nende kaotamist. Eriliseks teeb need kaks varianti võimalus nõiavõime omandamiseks väga lihtsalt: antud juhul ei ole tingimusena nimetatud erilises kohas viibimist ega kolmel neljapäeva õhtul valge mära saba alla kõhimist. Piisab vaid õigel ajal õiges kohas olemisest.

3.2.7 Loomadega seotud uskumused

Seos nõiduse ja loomadega on rahvausundis üsna levinud motiiv. Esineb uskumusi erinevateks loomadeks transformeerumise kohta (näiteks libahundiks käimine) või näiteks loomade maagilise kontrollimise kohta (ussisõnade valdamine). Arhiivimaterjalide põhjal tuli välja, et Eestis on ka levinud uskumusi, mille kohaselt nõiaks saamise jaoks oli vaja teha midagi loomadega seoses. Näiteks tuli teatud loomi süüa või mingil muul viisil neilt üleloomulikud võimed omandada.

1) *Nõiaks saamine. Nõiaks saand enamasti naesed, arva ka mehed. Üks naene saand sel moel nõiaks, et püüind neljapäeva õhtu vaimutunnil ristteelt kärnkonna kinni, pand selle oma nisa otsa ja lasnd seal imeda. Siis saand naene nõiaks ja teind ilmas palju alba.*

(Ernst Tammsoo 1937 ERAII140, 642 (10) < Vändra, V-Vändra v., Pärnujõe k.< Aluste k.)

2) *Üks mees olnud ikka nõid ja tark ka ja kõneldud, et tema on nõelussi südame rasvad ära söönud. Sellest saanudki nõiaks.*

(R. Viidebaum. ERA II 14, 251 (39) < Anna, Annav.)

3) *Kes ussi suust konna päästab, saab nõiaks.*

(EVR 3, 15 (2) < Tõstamaa, Seli)

4) *Must kass, kellel üttegi valgõd plakki kongi ei olõ, keedä elävält ärr, siis saat targas.*

(H II 45, 218 (5) < Rõuge)

Esimene variant toob välja nõia ja kärnkonna vahelise seose. Nõiaks saamise mooduseks on siinkohal kärnkonna imetamine. Taas on välja toodud neljapäeva õhtu. Teises variandis tuleb nõiaks saamise jaoks nõelussi südame rasvad ära süüa. See oli ka ainus uskumusteade, mille kohaselt looma sööma pidi. Kolmandas variandis on taas tegu konnaga, kuigi antud juhul tuleb konn ussi suust päästa. Nagu nõiasõnade pealtkuulamisel, on ka käesoleval juhul tegu suurel määral õnnega ning õigel ajal õiges kohas olemisega. Viimase, neljanda variandi puhul on vajalik musta karvaga kass ära keeta ja selle läbi üleloomulikud võimed omandada.

Antud uskumusteaded on küll erinevad, ent ka nende motiividel on mõningaid sarnasusi. Esimeses variandis on taas esil eelpool analüüsitud neljapäeva õhtune aeg (vaata 3.2.1) ning risttee (vaata 3.2.2). Kuradiga seos tekib ka uskumusteate viimase lause juures, et pärast nõiaks saamist saatis naine ilmas palju halba korda, mis viitab asjaolule, et nõiaks saigi ta eelkõige kurja tegemiseks.

Teise variandi suhtes on tegu nõelussi rasvade söömisega. Siin võib olla ka tegu ussisõnadele viitamisega. Mõlemad variandid lähenevad žanriliselt veidi muistendile ja memoraadile, nendes on märgitud uskumusi ühe inimese sõnade kaudu (kirjeldatud on, et keegi sai, mitte üldist uskumust). Viimased kaks varianti on aga rohkem uskumustena vormistatud, kuigi mõlemad on sisult väga erinevad. Kolmas variant eeldab looma (konna) päästmist surmast, neljas variant aga eeldab seevastu looma hukkamist. Märkimisväärne on ka viimase variandi juures motiiv, et kass peab ilmingimata must olema, see võib samuti olla viide uskumuse seosele kristlusega ning seosele kuradiga. Peamiselt tekkis aga siin uurimustöös käsitletavates uskumustes seos loomadega esimese uskumustüübi juures, kui kirjeldatud on nõiavõimete omandamist valge mära saba all kõhimisega.

3.2.8 Muud uskumused

Lõpuks saab esile tuua uskumused, mis ei kattu teistega ning on ERA kartoteegis paigutatud seega eraldi. Muude uskumuste alla on liigitatud teated nende nõiaks saamise uskumuste kohta, mis esinesid arhiivimaterjalides erandlikult, tegemist oli vaid võimaluste ühekordse mainimisega. Taolisi erandlikke uskumusteateid leidsin arhiivimaterjalide hulgas viis. Mingit otsest temaatilist või sisulist seost järgnevate uskumuste vahel ei ole, kui välja arvata see, et tegu on siiski nõiaks saamise kohta käivate uskumusteadetega.

1) *Kes vägev nõid tahab olla, peab ika oma asja tiile või tiirade pääle tegema.*

(H II 49, 16 (14) < Tarvastu)

2) *Kes laps imetamise ajal öö ja päev imetamata jääb, sellest saada nõid.*

(H III 19, 827/8 (336) < Viljandi < Halliste)

3) *Kes vastuoksa sünnib, saab nõiaks.*

(EVR 3, 15 (1) < Tõstamaa, Seli)

4) *[Vana usk.] Kes kondi seest üdi sööb see saab noiaks.*

(H III 31, 606 (88) < Jämaja)

5) *Nõiaks saamisest. Vanasti kui keegi tahtnud nõiaks saada siis võtnud ta kolm luua võru ja läinud rist teele ja pannud luua võrud põlema, ning oma juuksed ja ihu karvad sinna peale ja lasknud pahema käe nimetis sõrmest kolm tilka verd tulesse. On ta seda kolm nelja päeva õhtud*

järgemisi teinud, siis võinud ta nõidust teha nii palju kui ise tahtnud. Kui aga nõid ju vanaks jäänud. Tulnud vanapagan ja käägistanud teda ära.

(Karp Kuusik. E 9265 < Ambla)

Kuigi antud tekste võib käsitleda erandlikena, on neil siiski mingid seosed nii omavahel kui ka eelnevate variantidega. Esimese variandi puhul on eriliseks see, et mõeldud on sellist käitumisnormide rikkumist, mille sisuks on üldkasutatava ruumi (tee) reostamine. Teine ja kolmas variant on erandlikud selle pärast, et siin pole otseselt kirjeldatud, kuidas nõiaks saada, vaid kellest saab nõid. Huvitav on see aga mitmel põhjusel. Esiteks jääb lahtiseks, kas võimed tulevad lapsele kohe, hiljem või on tal ainult soodsad eeldused neid saada, ning teiseks on tähelepanuväärne see, et tegu on väga väikeste lastega. Neljas variant käib söömise kohta, kuid tegu on üsnagi tavapärase uskumusega. Siinkohal peab ainult kondi seest üdi sööma, erinevalt teistest variantidest, mille kohaselt nõiaks saamise jaoks on vaja nii aega, tahtmist kui ka enesele tuttava keskkonna ohverdamist. Viimane variant on sarnane valge mära uskumuse (vaata 3.2.1) ning ristteel vilistamise (vaata 3.2.2) motiividele, kuigi mõlema puhul on olulisi lahknevusi, mille tõttu viiendat varianti ei ole ka nende alla liigitatud.

Esimese variandi puhul on tegu üsnagi omapärase nõiaks saamise viisiga. Nimelt tuleb ennast kergendada teel, mis on ilmselgelt laiduväärne. Mingil määral võib seda uskumust seostada suudlusega kuradile, mõlemal juhul tuleb teha midagi ebakonventsionaalset ja vääritut selleks, et omandada üleloomulikud võimed. Teine ja kolmas variant on aga rohkem seotud kontseptsiooniga nõiast kui võõrast. Mõlemal juhul on tegu inimestega, kellega on midagi erilist juhtunud. Teise variandi puhul jääb laps terve ööpäeva söömata, asjaolu, mis ei tohiks ühegi kohusetundliku vanema hoolekande ajal juhtuda. Otsene seos tekib eelpool kirjeldatud uskumustüübist lapse imetamise kohta (vaata 3.2.4), ent antud variandis on erinevuseks ääretult väikene aeg (üks ööpäev), vastanduseks kolme järjestikuse suure neljapäeva või suure reede pikkusele perioodile. Lisaks on ka erinevuseks söömata jätmine. Antud uskumusvariandi kohaselt jääb laps mõneti üksi ning kaitseta, ja selle läbi tuleb talle kohe juurde ka eriline omadus. Kolmanda variandi puhul on tegu otsesemalt võõraga. Laps on sündinud vastuoksa ehk jalad ees. Kuna see variant on sarnaselt eelmisele kolmele erandlik ja esines vaid ühe korra, võib siin olla mitu seletust. Kui ühelt poolt võib ehk arvata, et taolisi uskumusi on teiste üleloomulike võimete omandamise (või teiste üleloomulike omadustega isikute nimetuste, näiteks tark või posija või midagi muud) juures rohkem, siis teise seletusena võib näha, et ehk ei ole lihtsalt taolisi uskumusi rohkem arhiivi talletatud, isegi kui see oli levinud. Paralleeliks võib siinkohal tuua hammastega sündimise (vaata 3.2.5), mis on Marjatta Jauhiaineni järgi soome folklooris eeldus targaks või teadjaks saamisel (vaata 3.2). Ülo Valk on samuti välja

toonud, et eesti folklooris kaldusid nõiakunsti poole need inimesed, kellel olid mingid eristatavad sünnipärasead omadused, näiteks kui laps sündis hammastega, tõlgendati seda kui üleloomulike võimete märki (Valk 1996: 116). Seega võib ka väita, et vastuoksa sündimine on samuti sünnipärane omadus. Teiseks aspektiks vastuoksa sündimisel on ka teatud võõra staatus, laps, kes nii sünnib, ei ole siia ilma tulnud tavapäraselt, ta on teistsugune. Kuigi ehk kohe sündides ei vaadelda last võõra pilgu läbi, on tal siiski teatud omadus, mis paigutab ta tavalisest keskkonnast väljapoole ning mis ei ole igati turvaline, eriti arvestades asjaolu, et lapsel on suurendatud võimalused tulevikus nõiavõimed omandada. Ehkki lapsel ei ole otseseid näitajaid (vastupidiselt hammastele, mida on võimalik näha), võib teda ikkagi võõrana vaadata. Neljas variant on aga samuti mõneti omapärane. Antud variandi kohaselt on nõiaks saamise jaoks vaja vaid kondi seest üdi süüa. Võrreldes kõigi teiste analüüsitud variantidega on see ehk kõige lihtsam viis nõiaks saada. Antud variandis ei ole vajalikku kolme neljapäeva õhtust perioodi, ei ole vaja valge mära saba alla kõhida ega ristteele minna, lisaks ei ole vaja ka kellegi teise juttu pealt kuulata ega eripäraseid loomi otsida, piisab vaid, kui kondi seest üdi süüa. Igasugune riskifaktor või keeruline protseduur on ära jäetud, järele on jäänud vaid üsnagi lihtne võimalus nõiavõimed omandada. Samas võib aga ka näha säärase lihtsuse ja vaid ühe variandina esinenud uskumuse vahel seost, uskumusteadet, mida esines rohkem, on seega ka traditsioonilisemad. Viimane variant on seotud valge mära (vaata 3.2.1) ja ristteel vilistamise (vaata 3.2.2) uskumustega. Oluliseks motiiviks on taas kolmarv ja neljapäeva õhtune aeg. Otsene seos on aga kuradiga, antud uskumusteadetes on märgitud, et kui nõid oli vanaks jäänud, tuli vanapagan ja kägistas ta ära. Siinkohal võib paralleele tõmmata uskumusega, et kuradiga lepingu kohaselt pidi kurat lepingu sõlmija hinge hiljem endale saama (vaata 1.5). Lepingule kuradiga osutab ka kolme veretilga ohverdamine ning hilisem nõia hinge omandamine kuradi poolt. Seega esineb suhteliselt otsene seos kristliku nõiapildiga, mille kohaselt nõiaks saamise jaoks oli vaja sõlmida kuradiga leping ning selle läbi ennast tema käsutusse anda. Erandlik on aga selle uskumuse juures luuavõrude ja ihukarvade põletamine, samuti ka üsnagi abstraktne „vanasti“ mõiste, mille kohaselt on antud mingisugune umbmäärane aeg. Üldiselt on siin uurimustöös analüüsitud uskumusteadetes lihtsalt väljendatud mingit otsest väidet, ilma umbmäärase ja teadmata ajata. Samas võib „vanasti“ ka osutada memoraadile, näiteks juhul kui keegi lisas rääkides uskumusele seletava aja. Risttee ja neljapäeva õhtu aga on otseses seoses teiste uskumustega, mida on eelpool analüüsitud.

3.3 Järeldused nõiaks saamise uskumuste kohta

Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud materjalide seast leidsin käesoleva bakalaureusetöö jaoks 74

teksti. Antud tekstid olid motiivide ja sisu poolest üsnagi erinevad. Motiivide põhjal jaotasin nõiaaks saamise uskumused kaheksaks grupiks. Kõige arvukam uskumusteadete grupp oli uskumus valge mära saba alla kõhimisest. Ülejäänud grupid moodustati ristteel vilistamisega, kirikulaulu ja meieisapalvega, lapse imetamisega, lapse sündimisel hammastega, nõidussõnade pealtkuulamisega ja loomadega seotud uskumustest. Viimane grupp moodustati väikese hulga uskumusteadete põhjal, mis olid teistega võrreldes erandlikud ning seetõttu paigutusid ka omaette gruppi.

Töö hüpoteesina oli välja toodud oletus, et eesti uskumustes nõiaaks saamise kohta võib leida euroopa nõiakuju motiive. Seetõttu analüüsiti uskumuste sisu ka töö esimese peatüki raames ning esile kerkis mitmeid motiive, mis on omased nii nõiaaks saamise uskumustele kui ka selle ümber loodud teoreetilisele raamistikule.

Esiteks uurisin valge mära saba alla kõhimisega seotud uskumusi (alapeatükk 3.2.1). Arhiivi talletatud materjalide seas oli antud grupp kõige mahukam, tekste oli kõige rohkem. Selle grupi variantide põhimotiividena esinesid valge mära, kolm järjestikust neljapäeva õhtust aega ning kõhimine. Antud uskumuste variantides oli olulisel kohal seos kuradiga. Nii valge hobune kui ka neljapäeva õhtu viitavad otseselt kuradile, saba alla kõhimine või aevastamine võib viidata vääritule suudlusele, mida kristlikus kontekstis usuti nõidu andvat kuradile. Selles uskumusgrupis avaldub kuradi roll üsna tugevalt ning uskumuste tagamaadel võib näha seost kuratliku lepinguga, mis oli kristlikus demonoloogias kõigi nõidusega seotud aspektide (eriti nõiaaks saamise) juures kohustuslik.

Teine uskumustegrupp käsitles ristteel vilistamise kaudu nõiavõimete omandamist (alapeatükk 3.2.2). Ka siin grupis tekkis seos kuradi ja nõiduse vahel. Ristteed analüüsiti kui ebatavalist ja tuttavast keskkonnast väljaspool seisvat kohta. Öine aeg viitas samuti salajasusele. Mõlema grupi puhul oli oluliseks aspektiks number kolm, kolm neljapäeva õhtust käimist ning kolm vilistamist. Kolmekordne tegevus märkis ka enda otsuses kindel olekut ning teadlikult nõiaaks saamise läbi tuttavast ja turvalisest keskkonnast väljumist, nõiaaks saamise läbi saadi ka (endise keskkonna silmis) võõraks.

Kolmas grupp hõlmas kirikulaulu ja meieisapalvega seotud uskumusi (alapeatükk 3.2.3). Antud uskumustegrupis on nõiaaks saamise ja kristluse vastuolu kuuest grupist kõige märkimisväärsem. Kui kristlikus õpetuses said üleloomulikud võimed tulla vaid kuradilt, siis kirikulaulu viisi laulmise ning meieisapalve lugemisega pöörati kristlikud uskumused pea peale, neid salati ning kristlikke sümboleid teotati, et nende kaudu omandada üleloomulikke võimeid. Ühe uskumusteatte puhul tuli ka välja kirikus nõiavõimete omandamine, mis tähendas demonliku jõu sidumist ühe kõige turvalisema ja pühama kohaga kristlikus kultuuriruumis.

Neljandasse gruppi koondati uskumusteaded, mis käisid lapse imetamise kohta (alapeatükk 3.2.4).

Uskumuste kohaselt saadi nõiaks, kui last imetati kolmel järjestikusel suurel neljapäeval või suurel reedel. Antud grupile on omane lapsel puuduv nõiaks saamise valikuvõimalus, võimed omandatakse kellegi teise otsusel või teiste poolt põhjustatult. Teise olulisema motiivina esines pikk ajaperiood.

Levinud oli ka uskumus, mille kohaselt nõiaks said inimesed, kes olid sündinud hambad suus (alapeatükk 3.2.5). Neljandale alapeatükile omaselt oli ka sel juhul tegemist valiku puudumisega. Samas oli enamikes uskumusteadetes ebamääraselt märgitud, et laps saab nõiaks, andes mõista, et võimed omandatakse kunagi hiljem ning kindlaks määramata ajal. Hammastega sündimise motiiv on ka tugevalt seotud võõra kontseptsiooniga.

Nõidussõnade pealtkuulamisega seotud uskumused moodustasid kuuenda uskumustegrupi (alapeatükk 3.2.6). Sellele grupile oli omapärane öisest neljapäeva õhtust ja ristteest erinev salajasuse aspekt, mis avaldus nõiavõimete nii-öelda varastamises, väljavalitu asemel omandas nõiavõimed pealtkuulaja.

Loomadega seotud uskumused koondati seitsmendasse gruppi (alapeatükk 3.2.7). Sarnaselt kuuendale grupile ei olnud ka sel juhul tarvis mingit erilist rituaali läbi viia ega kuhugi spetsiifilisse kohta neljapäeva õhtul minna (neljast uskumusteatest oli vaid üks neljapäeva õhtuse aja kohta). Piisas vaid õigel ajal õiges kohas olemisest.

Viimases grupis olid erandlikud uskumusteaded, need, mille sisulised motiivid esinesid igauks vaid ühe korra (alapeatükk 3.2.8). Märkimisväärsemateks uskumusteadeteks olid selles grupis lapseas manifesteeruvatele tunnustele keskenduvad uskumused, nimelt usuti nõiaks saavat lapsi, kes jäid terve ööpäeva vältel imetamata ning neid, kes sündisid vastuoksa. Neid kahte motiivi saab käsitada seoses „võõra“ mõistega, sest need osutavad isikutele, kellel oli mingi tavalisusest erinev tunnus, mille kaudu on neil suurenenud võimalused nõiaks saada.

Analüüsitud uskumusteadetest ilmnes, et eesti rahvapärimuses esineb mitmeid Euroopas laiemalt tuntud nõiakuju motiive – näiteks üleloomulike võimetega inimeste esinemine, „võõra“ kontseptsioon ja seos kuradiga. Tuli välja, et nõiaks saamise jaoks on vaja midagi ebaseaduslikku teha, ohverdada eneseväarikus või tuttavast keskkonnast välja astuda. Nõiaks saamise läbi saadakse võõraks, ka üleloomulikud võimed tulevad veidral kombel, neid ei saa nii-öelda moraalselt või meeldivaldvalt. Sellised on näiteks motiivid valge mära saba alla kõhimisest või aevastamisest või kärnkonnal nisa imeda laskmise kohta. Öösiti ristteele minek lisas salapärasuse aspekti, lisaks oli see aeg, mil kuradiga võis kontakti saada. Vahel omandati nõiavõimed ka teistmoodi salaja (kuulati õpetust pealt). Mõnede variantide kohaselt ei olnud aga nõiaks saajal endal valikut, see tehti teiste poolt või oli tegu sünnipärase eriomadusega (vastavalt lapse imetamine ja hammastega sündimine), mida saab käsitleda kui võõra tunnuseid. Seega on nõiaks saamise uskumustes mitmeid motiive, mis esinevad rahvusvahelises pärimuses ja ristiusu ajaloos (vaata 1-1.5).

Järeldused käivad aga vaid väikese osa kohta kogu Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Antud bakalaureusetöös on uurimisvaldkonda hõlmatud vaid uskumused, mis käsitlevad otseselt nõiaks saamist. Arhiivis leidub aga ka materjale, mis hõlmavad ulatuslikke teemasid, on palju erinevaid uskumusi teiste mooduste kohta omandada üleloomulikud võimed. Näiteks kuri silm, armulaua leiva laskmine, mõni muu moodus. Lisaks on ka uskumusi selle kohta, kes võivad üldse nõiaks saada ning kellele võib üleloomulikke võimeid edasi anda. Kõik see moodustab laiahaardelise terviku, mida oleks tulevikus kindlasti otstarbekas uurida. Antud bakalaureusetöö teebki selle katsega algust, siinkohal on analüüsitud nõiaks saamise uskumuste seost kristlusega ja kristluse ning paganlike uskumuste vastuolu.

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks oli uurida Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalide põhjal nõiaaks saamise uskumusi ning luua nendest ülevaade. Tekste analüüsiti üldise nõiduse diskursuse raames, analüüs tugines varasematele uurimustele. Töö teoreetiline raamistik hõlmas nõiduse seletust ja uurimist ning uskumuste žanrianalüütilist käsitlust.

Lõputöö esimene peatükk hõlmas nõiduse ja nõia diskursust üldises raames. Nõidus on oluliseks osaks Euroopa kultuuriloos ning moodustab Euroopa ajaloos märkimisväärse teema. Peamiseks probleemiks nõiduse uurimisel on rahvaliku ja õpetatud traditsiooni vastuolulised suhted ning kristluse ja paganlike uskumuste nõiakuju erinevused. Tähtis on leida usaldusväärset uurimismaterjali ning erapooletuid allikaid, milles on ka rahvalikke uskumusi objektiivselt üles märgitud. Nõiduse definitsioonis avaldus demonoloogilise diskursuse problemaatilisus. Kristlik kontseptsioon nõidusest tugineb kuradiga lepingu ideele, kuradi osalus on oluline kõigi nõidumistega seoses. Paganlikes usundites niimoodi ilmingimata ei ole ning seetõttu demoniseeriti neid usundeid kristlusega võrreldes ning paganlikke nõidu ja tarku diaboliseeriti, luues paganliku nõiduse ideele kurjema tausta. Paganluse ja kristluse kokkupuuted avaldusid ka käesoleva uurimistöö raames. Kristlikest tõekspidamistest lähtuvalt said üleloomulikud võimed pärineda vaid kuradilt, mille tõttu seostati ka eesti pärimuses igasuguseid üleloomulike võimetega inimesi tahes-tahtmata kuradiga. Nõia isikut võib omakorda näha ka võõrana, isikuna, kes seisab tavalisuse ja igapäeva kontekstist väljaspool. Kristlikele ühiskondadele problemaatiliselt asetsesid need võõrad aga tavaliste inimeste keskel, mille tõttu oli nõidade- ja võõraste vähemusrühm ka hirmu allikaks. Nõidade üleloomulikud võimed pärinesid ju kuradilt, kellega nõiad olid tugevalt seotud. Kristlike vaadete süsteemis saadigi nõiaaks justnimelt kuradiga lepingu kaudu. Ka Eesti nõiauskumustes on kuradil olnud oluline roll.

Töö teine peatükk käsitles uskumusi žanrina. Kuna arhiivimaterjalid olid vormistatud uskumusteadetena, tekkis vajadus tekstianalüüsile lisaks ka žanr defineerida. Tuli välja, et uskumus on väljendatud kui otsene ja üldine väide. Covington Scott Littletoni ja Lauri Honko skaalal oli tegu kõige rohkem püha ja faktilise žanriga. Rahvauskumuse üheks motiiviks on ka üleloomuliku reaalsuse võimalikkus. Uskumuste funktsioonina võib näha üleloomulikkuse tutvustamist ning käsitlemist, lisaks toodi välja, et uskumused on žanritest kõige enam seotud (usundiliste) muistendite ja memoraatidega.

Bakalaureusetöö viimane, kolmas peatükk moodustab töö analüütilise osa. Eesti Rahvaluule Arhiivis leidis otseselt nõiaaks saamise kohta 74 teksti, mis peatüki raames jaotati motiivide

sisuliselt temaatikalt kaheksasse gruppi (vaata 3.2.1-3.2.8). Uskumusteadete grupid olid vastavalt valge märaga seotud uskumused (kokku 25 teksti), ristteel vilistamisega seotud uskumused (2 teksti), kirikulaulu ja meieisapalvega seotud uskumused (3 teksti), lapse imetamisega seotud uskumused (24 teksti), lapse sündimisel hammastega seotud uskumused (9 teksti), nõidussõnade pealtkuulamisega seotud uskumused (2 teksti), loomadega seotud uskumused (4 teksti) ning erandlikud uskumused, mis paigutati omaette gruppi (5 teksti). Uskumustes ilmnes nii kontekstisidusaid motiive (näiteks risttee, neljapäeva õhtune aeg ning teatud tegevuste kolm kordamist), nõiaks saamise seos kuradiga (näiteks valge mära ja risttee kui kuradiga seonduvad motiivid), võõra mõiste (nõiaks saamine kui tavalisusest väljumine), endast olenematu nõiaks saamine (kolmel suurel neljapäeval või suurel reedel imetamine ning hammastega sündimine) ning ka teatud salajasus nõiaks saamisel (näiteks öine aeg, tuttavast keskkonnast eemaldumine või nõia võimete õpetamise pealt kuulamine ja selle läbi võimete nii-öelda varastamine).

Töö sissejuhatuses püstitatud hüpotees, et eesti rahvausundi nõiaks saamise uskumustest on võimalik leida euroopa nõiakuju motiive, oli mõnes mõttes tõene. Kuigi analüüsitud uskumusteadetes leidis sissejuhatavas peatükis välja toodud nõiakuju motiive, näiteks seos kuradiga, nõia üleloomulikud võimed ning nõia isik võõra kontekstis, ei saa siiski otseselt ning kindlalt öelda, et need seosed oleksid ülemäära domineerivad või ilmsed. Pigem puudub töös käsitletud nõiaks saamise uskumustes kuradi isik üldse või on kuradile vihjatud kaudselt. Märkimisväärsema erinevusena peaks välja tooma, et uskumusteadetes ei esinenud Euroopa nõiakuju peamist motiivi, lepingut kuradiga. Seevastu aga leidis motiive, mida võib näha kuradiga sümbolises seoses, näiteks valge mära esinemine (valge hobune kui kuradi üks ilmumiskujusid), tegevuse neljapäeva õhtune aeg (kuradi väljakutsumiseks sobiv aeg) ja ristteel (kuradiga seotud koht) nõia võime omandamine. Analüüsi käigus selgus, et eesti rahvausundi nõiaks saamise uskumustes on euroopa nõiakuju küll taustal olemas ning on võimalik ära tunda mitmeid motiive kuradi ja nõia vahelises seoses, ent puudus kõige märkimisväärsem motiiv kuradiga sõlmitud lepingust. Siiski on võimalik leida kokkupuuteid rahvauskumuste ja kristlike vaadete vahel.

Summary

The aim of this baccalaureate thesis (*The Beliefs of Becoming a Witch in Estonian Folklore, Their Background in the History of Religion and Genre Characteristics*) was to analyse beliefs on becoming a witch based on the texts found in the Estonian Folklore Archives. The analysis was conducted on the foundation of general discourse of witchcraft and was based on previous research. The theoretical frame of this thesis included explanations and studies of witchcraft and genre analytic approach to beliefs.

The first chapter gives a short overview of the discourse of both witches and witchcraft. Witchcraft is an important part of the European culture and forms a significant theme in the European history. The main problems in the research of witchcraft are the conflict between learned and popular tradition and the difference between the portrayals of the witches in Christian and pagan religions. It is of utmost importance to find reliable research materials and authentic sources that also have unprejudiced information on the beliefs of the popular tradition. The problem of demonological discourse was revealed in the definition of witchcraft. The Christian conception of witchcraft is based on the idea of the pact with the Devil, whose inclusion is necessary in all manifestations of witchcraft. However, this is not necessarily the case with the pagan religions, for which those religions were demonized by the Christian faith and the witches and sorcerers of those religions were subjects of diabolization, granting a more evil background for the idea of pagan witchcraft. The correlation between pagan religions and Christianity was also a subject of the discussion in the current thesis. According to Christian beliefs, supernatural powers could only be inherited from the Devil, for which people with all kinds of supernatural abilities in Estonia were also inevitably associated with the Devil. In addition to that, the person of witch can be seen as *the other* – a stranger who stands apart from normality and everyday context. The problem for Christianity rose as those people, those others, were located in the midst of ordinary people, because of what the minority of witches and others was also a source of fear. After all, the supernatural powers of the witches came from the Devil, with whom the witches were all closely associated, for in the views of Christianity, becoming a witch was due to the pact with the Devil. The Devil also has an important role in the Estonian beliefs.

The second chapter analysed beliefs as a genre. As the archive materials were formed as belief notes, a necessity of defining the genre, in addition to text analysis, came to importance. It turned out that belief is normally expressed as a direct and general statement. In the scale of Covington Scott Littleton and Lauri Honko it is established that out of all the other genres, belief is the most

sacred and the most factual one. Furthermore, one of the main motifs of the folk belief is the possibility of supernatural reality. The function of beliefs can be seen as introduction and analysis of the supernatural, moreover, it was revealed that beliefs are the closest genre to (belief) legends and memorates.

The final, third chapter forms an analytical part of the thesis. There were 74 texts about becoming a witch in the Estonian Foklore Archives, which were divided into eight groups on the basis of their motifs (3.2.1-3.2.8). Those groups of belief notes were beliefs connected to the white mare (25 texts altogether), beliefs connected to whistling in the cross-road (2 texts), beliefs connected to hymns and the Lord's prayer (3 texts), beliefs connected to nursing a child (24 texts), beliefs connected to being born with teeth (9 texts), beliefs connected to overhearing the verbal charms (2 texts), beliefs connected to the animals (4 texts) and other beliefs that did not fit any of the afore-mentioned groups (5 texts), respectively. There were context associated motifs (e.g. the cross-road, the time of Thursday evening and the threefold repetition of some activities), the connection between the Devil and becoming a witch (e.g. the white mare and the cross-road as motifs associated with the Devil), the notion of *the other* (e.g. becoming a witch as departing from normality), the notion of not being able to choose whether to become a witch (e.g. nursing a child on three Good-Thursdays or Good-Fridays) and a secrecy in becoming a witch (e.g. the time of night, leaving the context of normality and familiar environment, or overhearing the teaching of words of witchcraft and through this stealing the magical powers).

The hypothesis established in the introduction of the thesis that it is possible to find motifs of the European witch-figure in the Estonian folklore, was, to some extent, true. While in the analysed belief notes there were motifs of the witch-figure brought out in the first chapter, such as the connection with the Devil, the supernatural powers of the witch and the witch as *the other*, it cannot be directly and firmly stated that those connections were excessively dominant or evident. Rather, the Devil is absent in the beliefs analysed in this thesis, or he is hinted at indirectly. But the most significant difference is that the main motif of the European witch-figure, the pact with the Devil, does not appear in the analysed belief notes. On the other hand, there were motifs that can be seen in symbolic connection with the Devil, such as the representation of the white mare (white horse as one of the Devil's appearances), Thursday evening as the time of the activities (regarded as a proper time to summon the Devil) and acquiring the magical powers on the cross-road (a place connected to the Devil). The analysis revealed that the European witch-figure is present in the background of the Estonian folklore and it is possible to recognize many motifs connected to the Devil and witches, but the pact with the Devil as the most significant motif was missing. It is, however, possible to find connections between Estonian folklore and Christian views.

Allikad

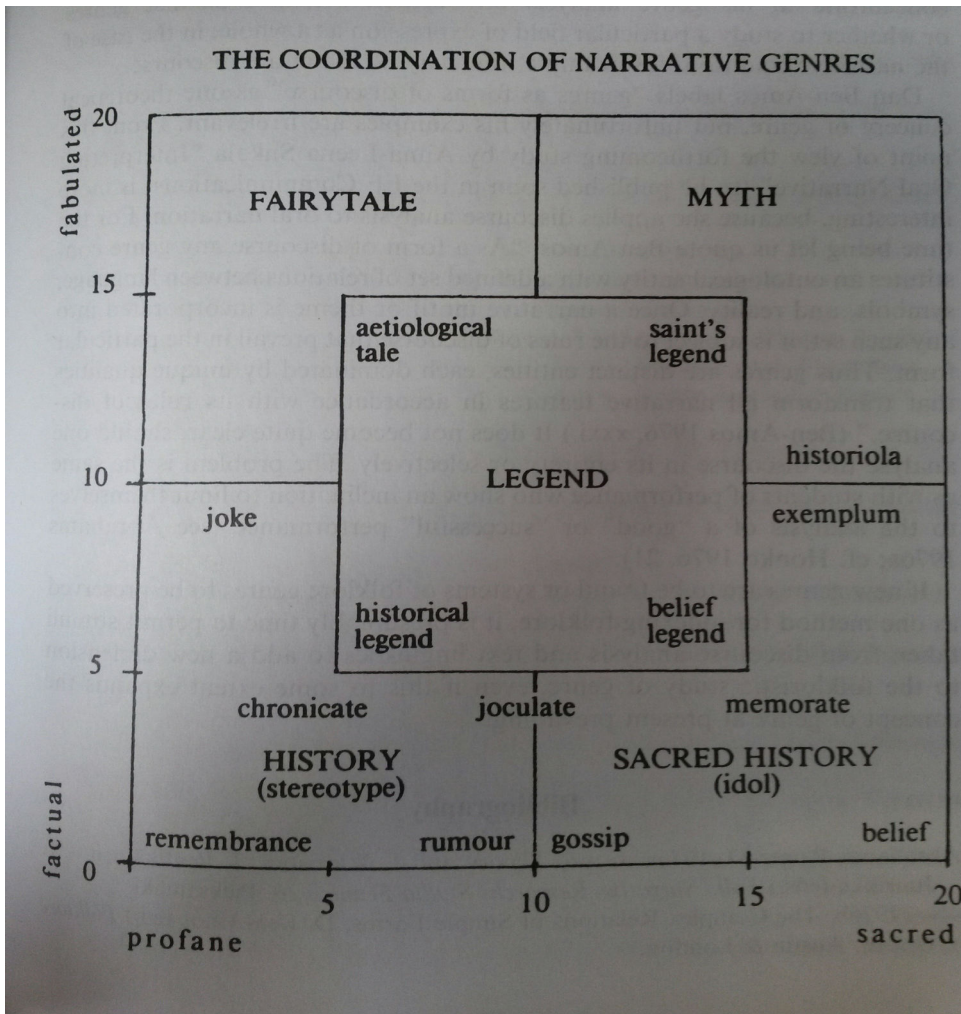
- EKms – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu (1867-1891)
H – Jakob Hurda rahvaluulekogu (1860-1906)
E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (1880-1934 ja mõned varasemad tekstid)
EVR – M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu (1921-1927)
ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (peamiselt 1927–1944)
RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (peamiselt 1945–1996)

Kirjandus

- Ankarloo, Bengt, Gustav Henningsen 1993. Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries. Oxford: Clarendon Press.
- Baroja, Julio Caro 1974. The World of the Witches. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bascom, William 1984. The Forms of Folklore: Prose Narratives. - Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth. Alan Dundes (toim). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 5-29.
- Briggs, Robin 1996. Witches & Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft. New York: Penguin Books.
- Clark, Stuart 1997. Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe. New York: Oxford University Press.
- Dégh, Linda, Andrew Vázsonyi 1976. Legend and Belief. - Dan Ben-Amos (toim.) Folklore Genres. Austin, London: University of Texas Press, 93-123.
- Hiiemäe, Mall 1981. Eesti rahvakalender II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiiemäe, Mall 2006. Päiv ei ole päiväle veli. Lõunaeesti kalendripärimus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Hiiemäe, Mall 2003. Pühapäev eesti maarahva traditsioonis. - Mare Kõiva (toim.) Sator 2. Tartu: EKM Rahvausundi ja meedia töörühm.
- <http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator2/Puhapaev.html> (23.05.2015)
- Honko, Lauri 2005. Folkloristic Theories of Genre. - Alan Dundes (toim.) Folklore. Critical Concepts III. Genres of Folklore. London, New York: Routledge, 4-25.
- Honko, Lauri 1989. Memorates and the Study of Folk Belief. - Reimund Kvideland, Henning K.

- Sehmsdorf (toim.) Nordic Foklore. Recent Studies. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 100-109.
- Jauhiainen, Marjatta 1998. The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates. FF Communications No 267. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Kieckhefer, Richard 1976. European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kors, Alan Charles, Edward Peters 2001. Witchcraft in Europe: 400-1700. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Koski, Kaarina 2008. Narrative Time-Spaces in Belief Legends. - Mirjam Mencej (toim.) Space and Time in Europe: East and West, Past and Present. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 337-353.
- Kõiva, Mare 2014. Äksi nõid – nõukogude aja selgeltnägija. Mäetagused nr 3/2014, 85-106. <http://www.folklore.ee/tagused/nr58/koiva.pdf> (20.04.2015)
- Lohmann, Roger Ivar 2003. Introduction: Naming the Ineffable. - Anthropological Forum: A Journal of Social Anthropology and Comparative Sociology, Vol. 13, No. 2, 117-124.
- Lotman, Juri 2007. Nõiajaht. Hirmu semiootika. - Mihhail Lotman (koost.) Hirm ja segadus: esseid kultuurisemiootikast. Tallinn: Varrak.
- Pihelgas, Carolina 2013. „Kolm kõrd meie isa enne lugada, siis...“ Meieisapalve kasutamine loitsuna eesti rahvausundis. - Keel ja Kirjandus 1, 30-48.
- Puhvel, Martin 2009. Põlistelt põldudelt. Põhja- ja Loode-Euroopa rahvaste folkloorist ja vanemast kirjandusest. Tartu: Ilmamaa.
- Sered, Susan 2003. Afterword: Lexicons of the Supernatural. - Anthropological Forum: A Journal of Social Anthropology and Comparative Sociology, Vol. 13, No. 2, 213-218.
- Stark-Arola, Laura 1998. Magic, Body and Social Order. Studia Fennica Folkloristica 5. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Valk, Ülo 1994. Kurat Euroopa usundiloos. Tallinn: Virerkaar.
- Valk, Ülo 2012. Legends as Narratives of Alternative Beliefs. - Willem de Blecourt (toim.) Belief Narrative Genres. Novi Sad: International Society for Folk Narrative Research, 23-29.
- Valk, Ülo 1996. Relations between the Witch and the Devil in Estonian Folk Religion. - Ülo Valk (toim.) Studies in Folklore and Popular Religion, Vol 1. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, 113-124.
- Valk, Ülo 2011. Teede tähendusest eesti rahvausundis. - Mariliis Hämäläinen (toim.) Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2010. Tartu: Eesti Maanteemuuseum, 39-52.

Lisad

Lisa 1. C. S. Littletoni ja Lauri Honko žanrimääratluse skeem (Honko 2005: 21).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Miikael Jekimov

1) annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose Nõiaks saamise uskumused eesti rahvapärimeses, nende religiooniajalooline taust ja žanritunnused,

mille juhendaja on Tartu Ülikooli professor Ülo Valk

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25.05.2015